

B
U
L
L
E
T
I
N
K
N
O
B

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

2019 4

JAARGANG 118, 2019, NUMMER 4

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

OPGERICHT 7 JANUARI 1899

BULLETIN KNOB

Onafhankelijk peer-reviewed wetenschappelijk tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft
ISSN 0166-0470

HOOFDREDACTIE Dr. Marie-Thérèse van Thoor
(Technische Universiteit Delft)

REDACTIE

Dr. Jaap Evert Abrahamse (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Dr. Christian Bertram (Universiteit van Amsterdam)

Dr. Noor Mens (Technische Universiteit Eindhoven)

Dr. ing. Steffen Nijhuis (Technische Universiteit Delft)

Dr. Freek Schmidt (Vrije Universiteit Amsterdam)

Prof. dr. ir. Lara Schrijver (Universiteit Antwerpen)

Dr. Kees Somer (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Prof. dr. Gabri van Tussenbroek (Monumenten en Archeologie Amsterdam/Universiteit van Amsterdam)

Drs. Els Brinkman (eindredacteur)

Robyn de Jong-Dalziel (vertaler)

KOPIJ VOOR HET BULLETIN KNOB

Voor auteursinstructies zie: www.knob.nl/bulletin
Voorstellen voor kopij graag als synopsis, met enkele relevante afbeeldingen, aanleveren bij:
Bulletin KNOB

t.a.v. Dr. Marie-Thérèse van Thoor, hoofdredacteur
info@knob.nl, T 015 278 15 35

ABONNEMENTEN EN LIDMAATSCHAP KNOB

Abonnementen en lidmaatschap KNOB particulier:
€ 65,00; t/m 28 jaar: € 30,00; instellingen en organisaties: € 150,00. Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een kalenderjaar en wordt stilzwijgend verlengd. U kunt uw lidmaatschap schriftelijk beëindigen, via post of email, vóór 1 november van het lopende jaar.

BUREAU KNOB

Postbus 5043, 2600 GA Delft, T 015 278 15 35
info@knob.nl, www.knob.nl

BESTUUR KNOB

Drs. K. Louwes (voorzitter), Drs. H.P. Jansen (vice-voorzitter), Dr. J. Westerman (secretaris), Drs. P.J.A. Baars (lid), S. Brummel MA (lid), Prof. dr. B.J.F. Colenbrander (lid) Dr. ir. F.D. van der Hoeven (lid), S. van Venetien (studentlid)

VORMGEVING Suzan Beijer, Amersfoort

DRUK Wilco, Amersfoort

INHOUD

1 JOKE REICHARDT

Reis door een land vol wonderen. Architect Willem Marinus Dudok op lezingentour door Amerika, 19 september-18 december 1953

20 FREDERIK VANDYCK EN MATTHIJS DEGRAEVE

'Baukultur' in Brussel. Kleinschalig industrieel erfgoed van bouwbedrijven als drager van de productieve stad

36 HÉLÈNE DAMEN

Sober Nederlands vlagvertoon. Naoorlogse ambassadegebouwen in Washington en Bonn

PUBLICATIES

50 Marinke Steenhuis (red.), *De nieuwe grachtengordel. De realisatie van het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam* (recensie Kees Somer)

52 Ad van Drunen en Jan van Oudheusden (samenst.), *Huys van Boxtel en zijn burenen. Acht eeuwen bouwen en wonen in een Bossche stadswijk* (recensie Bart Reuvekamp)

54 Sophie Elpers, *Wederopbouwboerderijen. Agrarisch erfgoed in de strijd over traditie en modernisering, 1940-1955* (recensie Judith Toebast)

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Nederlandse kanselarij in Bonn, architect E. van Dorp (Nationaal Archief, Den Haag)

Achterzijde: W.M. Dudok met Clair W. Ditchy (rechts) bij uitreiking AIA Gold Medal, 1955 (Het Nieuwe Instituut)

© 2019 Bulletin KNOB & auteurs. Niets uit deze uitgave mag worden veelelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

REIS DOOR EEN LAND VOL WONDEREN

**ARCHITECT WILLEM MARINUS DUDOK OP LEZINGENTOUR
DOOR AMERIKA, 19 SEPTEMBER-18 DECEMBER 1953**

JOKE REICHARDT

Op 19 september 1953 vertrok architect Willem Marinus Dudok (1884-1974) met de *M.S. Noordam* van de Holland-Amerika Lijn naar de Verenigde Staten, waar hij een rondreis van bijna drie maanden maakte langs meer dan dertig universiteiten in het oosten en

midden van Amerika (afb. 1).¹ Doel was het geven van lezingen over architectuur en stedenbouw (afb. 2). Hoewel Dudok op dat moment al bijna zeventig jaar oud was, zou het zijn eerste kennismaking met Amerika worden.

W.M. Dudok, 1955. Detail, zie ook afb. 5
(Het Nieuwe Instituut)

1. W.M. Dudok gefotografeerd door Richard Meek, afgebeeld in *Architectural Forum* februari 1954

INLEIDING

Dudok maakte de reis op uitnodiging van het American Institute of Architects (AIA) en was te gast bij diverse universiteiten en regionale afdelingen van het AIA en bij verschillende hoogleraren. De reis ging per trein en vliegtuig en vaak bleef hij niet meer dan één of enkele dagen op dezelfde locatie. Dudok hield lezingen over architectuur en stedenbouw voor architecten, studenten en andere belangstellenden, kreeg meerdere recepties en diners aangeboden en werd in veel gebouwen en steden rondgeleid. Hij ontmoette onder anderen de beroemde architect Frank Lloyd Wright (1867-1959), bij wie hij ook logeerde.

In de literatuur heeft Dudoks lezingenreis nauwelijks aandacht gekregen. Dudok publiceerde geen reiserinneringen, zoals Berlage en Le Corbusier deden na hun studiereizen naar de Verenigde Staten in respectievelijk 1911 en 1935.² Richard Guy Wilson, architectuurhistoricus aan de universiteit van Virginia, noemde de lezingen in 1982 interessant maar niet denkwaardig.³ In Herman van Bergeijks proefschrift *Willem Marinus Dudok. Architect-stedebouwkundige 1884-1974* (1995) is de reis niet meer dan een voetnoot.⁴ Toch moet Dudok op de Amerikanen voldoende indruk hebben gemaakt om anderhalf jaar later te worden geëerd met de AIA Gold Medal: de hoogste prijs die het AIA toekent aan 'individuals whose work has had a lasting influence on the theory and practice of architecture'.⁵ Hij is daarmee de enige Nederlander die deze prijs kreeg toebedeeld.

Dit artikel gaat over Dudoks lezingentour. Het archief van Dudok, dat zich in Het Nieuwe Instituut in Rotterdam bevindt, bevat documentatie van zijn reis naar de Verenigde Staten, zoals reisschema's, lezin-

gen, notities, brieven en krantenknipsels.⁶ Een uitgebreide analyse van dit archiefmateriaal heeft niet eerder plaatsgevonden. Vooral interessant zijn enkele getypte brieven die Dudok aan zijn vrouw schreef. Het zijn in feite aantekeningen en verslagen, zonder aanhef en zonder ondertekening, waarin Dudok de dagelijkse gebeurtenissen op een persoonlijke en soms zeer vermakelijke wijze beschrijft.⁷ De brieven bevatten de weinig bekende persoonlijke notities van Dudok die op de lezingentour betrekking hebben. Het archiefmateriaal geeft een aansprekend beeld van deze onbekend gebleven interessante periode uit zijn carrière.

Na een korte beschrijving van de reis en de aanleiding hiertoe behandelt dit artikel de lezingen die Dudok in de Verenigde Staten hield. Het bronnenmateriaal biedt aanknopingspunten om dieper in te gaan op Dudoks beschouwingen over zijn eigen werk – na een inmiddels lange carrière als architect en stedenbouwer – en op zijn visie op de architectuur en stedenbouw in de Verenigde Staten. Geven deze beschouwingen van een voor veel Amerikanen onbekende Nederlandse architect ons nieuwe inzichten in zijn werk of zijn ideeën over architectuur en stedenbouw? En welke indruk maakte de nieuwste Amerikaanse architectuur op Dudok? Een analyse van de lezingenreis in dit licht is niet alleen vanuit architectuurhistorisch oogpunt interessant, maar biedt ook aanknopingspunten voor vervolgonderzoek naar de invloed en navolging die Dudok in de Verenigde Staten heeft gehad.

BELANGSTELLING UIT AMERIKA

Dudok werkte van 1915 tot 1954 voor de gemeente Hilversum, eerst als directeur Publieke Werken en vanaf 1928 als gemeentearchitect. Bij zijn aantreden kreeg hij twee belangrijke architectuuropgaven.⁸ De snel groeiende gemeente had behoefte aan woningen voor arbeiders en aan een nieuw stadhuis. Beide opdrachten brachten de architect grote bekendheid, zowel nationaal als internationaal. Over Dudoks ontwerpen verschenen artikelen in de internationale architectuurtijdschriften, waaronder het Engelse *Architectural Review* en het Amerikaanse *Architectural Forum*. Het boek *Willem Marinus Dudok, A Dutch Modernist: A Bio-Bibliography* (1996), geeft een uitgebreid en geannoteerd overzicht van publicaties van en over Dudok.⁹

Correspondentie en visitekaartjes in het Dudokarchief geven blijk van een grote toeloop naar Dudoks Hilversumse scholen en woningbouwcomplexen (gebouwd vanaf 1917) en zijn raadhuis (ontwerp 1924, bouw 1928-1931) (afb. 3). Internationale aandacht voor zijn stedenbouwkundige ontwerpen was er vanaf het begin ook al in Amerika, wellicht aangewakkerd door een bezoek van een internationale delegatie van stedenbouwkundigen in 1924.¹⁰ Amerikaanse studenten, architecten en docenten bezochten Hilversum met ze-

► 2. Poster aankondiging lezing Dudok op woensdag 21 oktober 1953, universiteit van Florida, Gainesville (Het Nieuwe Instituut)

The Florida North Chapter

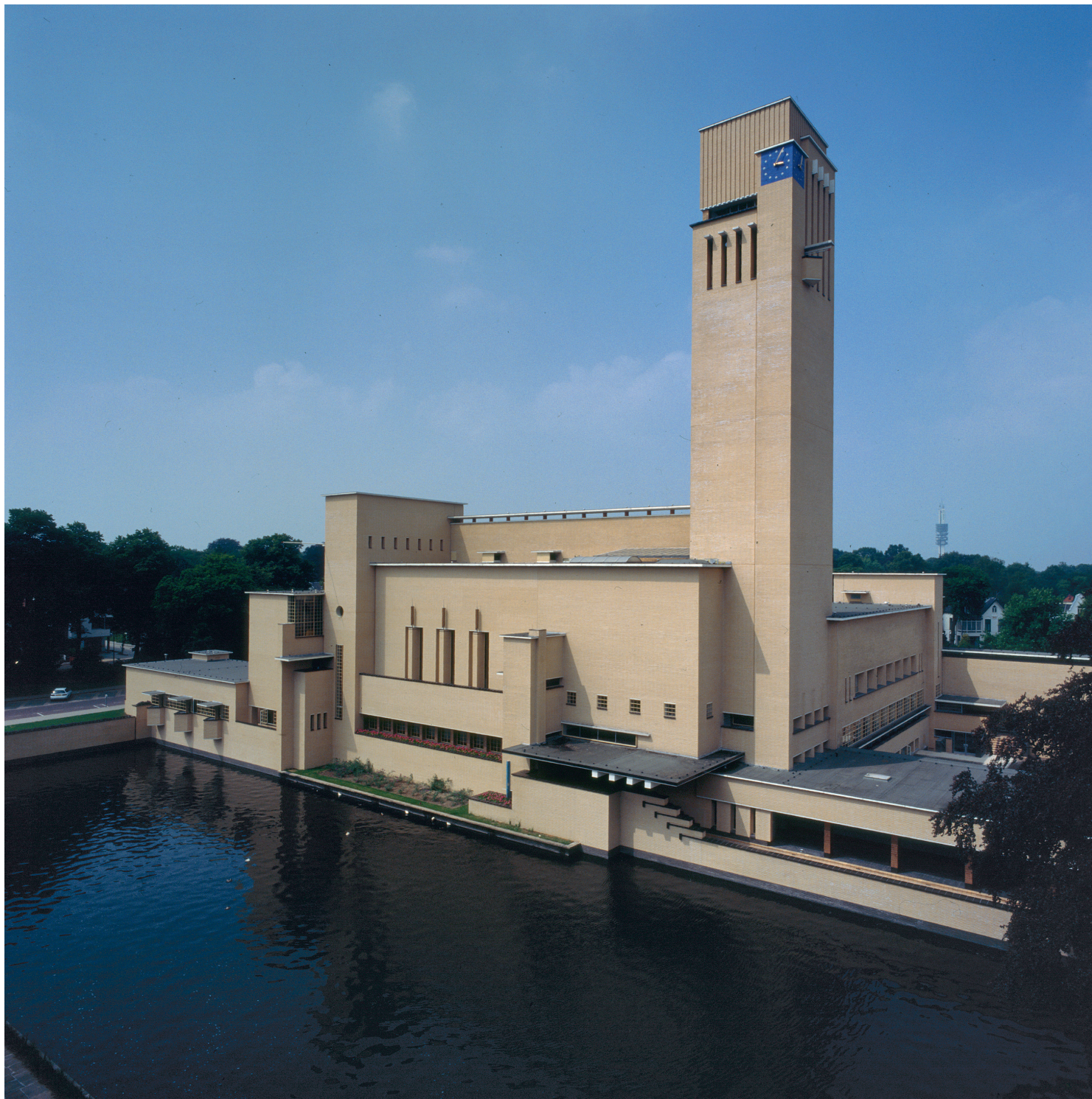
AMERICAN INSTITUTE OF ARCHITECTS and the
COLLEGE OF ARCHITECTURE AND ALLIED ARTS

present:

**WILLEM
MARINUS
DUDOK**

ILLUSTRATED LECTURE
"TO LIVE AND TO BUILD"

LAW SCHOOL AUDITORIUM, UNIVERSITY OF FLORIDA, GAINESVILLE
WEDNESDAY, OCTOBER 21, 1953 - - 8:00 P. M. - - PUBLIC INVITED

3. W.M. Dudok, raadhuis Hilversum, 1928-1931 (ontwerp 1924), zuidgevel met rechts de hoofdingang (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

kere regelmaat en waar mogelijk leidde Dudok bezoekers zelf rond om zijn stedenbouwkundige ideeën of het ontwerp van het raadhuis toe te lichten.¹¹ Zo'n bezoek werd steeds als zeer positief ervaren, getuige de vele dankzeggingen die de correspondentie bevat (afb. 4). Het raadhuis 'has attracted the enthusiasm of all those who have seen it, and I am sure a detailed treatment of it [...] would be of great interest and help-

fulness to the architects in America', schreef architect Ralph C. Roudebush van *Architectural Forum* in 1931 aan Dudok.¹² Eliel Saarinen (1873-1950) was vooral enthousiast over Dudoks volkswoningbouw in Hilversum: '[...] it was a revelation to see how you [...] have developed an ideal place in which people may live. As far as I know, it is the only place in the world where things have been systematically carried out toward a

clearly conceived goal – and through the leadership of a strong mind.’¹³ Architectuurstudent Harvey P. Clarkson (1914-1978) schreef Dudok naar aanleiding van zijn bezoek aan Hilversum in 1938: ‘Hilversum is certainly a gold mine for the architectural student.’¹⁴ Het was een van deze bezoeken die vele jaren later tot Dudoks lezingenreis zou leiden.

EINDELIJK NAAR AMERIKA

Het ontbrak Dudok niet aan uitnodigingen uit de Verenigde Staten. Al voor de Tweede Wereldoorlog werd hem meerdere malen gevraagd om er te komen spreken.¹⁵ Steeds gaf hij aan dat zijn drukke werkzaamheden het hem niet toelieten voor langere tijd zijn bureau te verlaten.¹⁶ Toch liet het idee hem niet los. ‘[...] als ik Amerika nog eens wil zien voor mijn dood wordt het nu langzamerhand tijd’, schreef Dudok in 1950 aan Hendrik Wijdeveld (1885-1987), die op dat moment in Amerika verbleef voor een gastdocentschap aan North Carolina State University in Raleigh.¹⁷ Na de Tweede Wereldoorlog bezochten grote delegaties van architecten en ingenieurs de Verenigde Staten om de nieuwste ontwikkelingen in de bouwpraktijk te bekijken, zowel op eigen initiatief als in het kader van de Marshallhulp.¹⁸ In de bouw tijdschriften in die jaren deden de Amerikagangers verslag van hun bevindingen. De vele artikelen, meestal ruim voorzien van afbeeldingen, zullen vast hebben bijgedragen aan Dudoks wens om de architectuur in ‘het land van de onbegrensde mogelijkheden’ met eigen ogen te kunnen aanschouwen.

Een belangrijke rol bij de totstandkoming van Dudoks reis speelde de in Houston werkzame architect Ralph Meldrim Buffington (1907-2003) (afb. 5). Als groot bewonderaar van Dudok ijverde hij vanaf 1949 voor een collegetour van de Nederlandse architect en wenste hij diens architectuur grotere bekendheid in de Verenigde Staten te geven. Buffington had in augustus 1930 Hilversum bezocht en was daar enkele uren door Dudok rondgeleid. Het bezoek had grote indruk op hem gemaakt en hem ervan overtuigd dat Dudok een van de grootste moderne architecten was.¹⁹ Dudok omschreef Ralph Buffington later als een bijzonder gevoelige en aardige man ‘met een artistiek gezicht’ en ‘een aristocraat, de beste vrienden met de upper-ten en multimiljonairs in Houston en in die kringen zeer gezien’.²⁰ Gedurende meer dan een jaar werkte Buffington aan de promotie van Dudoks werk bij universiteiten en architectuurinstellingen en probeerde hij naast sponsorgelden ook ontwerp opdrachten los te krijgen, waarop meerdere uitnodigingen om in Amerika te komen spreken volgden.²¹ Onder andere zijn drukke werkzaamheden en de beperking van deviezenuitvoer waren voor Dudok redenen deze verzoeken af te slaan.²² Het lijkt er op dat begin 1952 het AIA de organisatie van Dudoks reis van Buffington overnam. Op 31 januari van dat jaar bezocht Ralph Walker (1889-1973),

4. Dudok door Amerikaans bezoek gefotografeerd voor zijn eigen woonhuis in Hilversum, 1954 (familie-archief Dudok, J. Rethmeier)

5. Dudok en Ralph Meldrim Buffington, 1955 (Het Nieuwe Instituut)

6. Kaart van de Verenigde Staten met aantekeningen van Dudok, najaar 1953 (Het Nieuwe Instituut)

7. Frank Lloyd Wright met een model van zijn ontwerp voor het Guggenheim Museum in New York, 25 oktober 1953 (nationalpost.com/travel/frank-lloyd-wright-at-150-americas-best-known-architect-still-fascinates)

voorzitter van het AIA Committee on International Relationships, Dudok in Hilversum om een en ander te bespreken.²³ Na nog een jaar van voorbereidingen en uitstellen was het halverwege 1953 eindelijk zover. Op 25 augustus 1953 schreef Dudok aan Buffington: 'I have the great pleasure of informing you that our dreams of my American visit will soon become a reality.'²⁴

REIS DOOR EEN LAND VOL WONDEREN

In de bijlage is Dudoks reisschema weergegeven. Het was een bijzonder druk programma. In tachtig dagen reisde hij door een groot deel van het oosten en midden van het land, zoals ook te zien is op de door hem ingetekende kaart van de Verenigde Staten (afb. 6).

In zijn brieven gaf Dudok blijk van een oprechte interesse in, maar ook verwondering over al het nieuwe dat

hij in Amerika ontdekte, niet alleen de architectuur, maar ook het landschap, de technische nieuwigheden, het kapitalisme en niet in de laatste plaats de Amerikanen zelf. De enorme luxe wekte zijn verbazing en verwondering, maar geen afgunst. Bij een beschrijving van alle luxe die hij ervoer in het Shamrock Hotel in Houston merkte hij op: 'Ik geloof niet dat het me gelukkiger maakt [...] Hoe gauw zou het mij vervelen als ik zelf zo'n levensstandaard bereikt zou hebben en hoe machteloos is geld om een mens gelukkig te maken.'²⁵

Het spreekt voor zich dat Dudok gedurende zijn lezingentour een groot aantal mensen ontmoette, voornamelijk professoren, architecten en studenten. Een krantenbericht vermeldde zo'n 150 aanwezigen op een receptie ter ere van Dudok op 6 oktober in Washington, onder wie diplomaten (onder anderen de Nederlandse ambassadeur J.H. van Roijen), architecten en 'kunstminnenden'.²⁶ Maar Dudok was geen man van smalltalk en slechts een enkele keer sprak hij in zijn brieven van een interessante ontmoeting. Toch zitten er bekende namen tussen de personen die hij leerde kennen, zoals de latere AIA Gold Medal-winnaar Richard Buckminster Fuller (1895-1983), die volgens Dudok 'allerlei technische structuurdingen [maakte], die hij ontleent aan zijn studie van de natuur, dat is om met weinig materiaal te construeren'.²⁷ En hoewel niet expliciet beschreven, is het aannemelijk dat hij ook Ludwig Mies van der Rohe persoonlijk heeft ontmoet.²⁸ Dudok sprak de nodige hoogleraren en decanen die een belangrijke invloed hebben gehad op de opleiding van architecten in de Verenigde Staten, zoals Jean Labatut (1899-1986), een van de grondleggers van de Princeton School of Architecture, en Henry L. Kahnweiler (1907-1990), het eerste hoofd van de North

8. Handgeschreven aantekeningen Dudok (Het Nieuwe Instituut)

Toes per vliegtuig naar Phoenix. Vertrek 12 uur, om half 5 aankomst. Chicago vertrek in grauwe lichte dedede in stralende blauwe hemel in Phoenix.
Ontmoeting Wright (brief elf)
 Weer terug naar Chicago. Onttrafde groot hotel, Palmer house Rivier als de Rijn.
 Detroit. Athletic Club, dan gelopen. Groot paleis met ralen van een staalheid van afmetingen! En van een diepte! Cinema
 Pittsburgh Universiteit met onttrafde Gothische toren. Gewel
 Syracuse naar New York
 Boston. Wines in kelderzaal - Hoffmann's Erzählungen Louis XIV! Venetië. Cullen, Rockefeller, Ford!
 Had een sprookjeachtig einde als een fantastische reis door een land vol wonderen.

Carolina State College School of Design.²⁹ Hilarisch is de beschrijving die Dudok geeft van zijn eerste ontmoeting met Harwell Hamilton Harris (1903-1990), decaan aan de Universiteit van Texas, die hem samen met zijn vrouw tegen vier uur 's nachts in Austin van de nachttrein kwam halen: 'Een tocht door de duisternis, aardige mensen weer, vooral Harris. Z'n vrouw ontpopte zich als een beetje eigenwijze tante, tien jaar ouder dan de zachtaardige Harris, en het is een vreemde sensatie op een reis, midden in de nacht, zo'n beetje te zitten bekvechten met een wildvreemde tante.'³⁰

Van 25 tot en met 28 november 1953 logeerde Dudok op Frank Lloyd Wrights winterverblijf Taliesin West in Arizona. Helaas is van deze ontmoeting geen documentatie bewaard. Het zou beslist interessant zijn te weten wat deze twee architecten met elkaar bespraken. Over de (onmiskerbare) invloed van Wright op Dudoks werk is met zekere regelmaat geschreven.³¹ In 1949 stelde Dudok dat Wright zich te veel had laten leiden door een hang naar publiciteit: 'Als ik zijn laatste bouwwerken zie [...] dan erken ik daarin geen ander streven dan een zucht "pour épater le bourgeois".'³² Dudoks dochter Mia herinnerde zich vele jaren later dat Dudok vertelde zijn mening over het in aanbouw zijnde Guggenheim Museum aan Wright te hebben gegeven: 'Als gebouw is het een vondst', zou Dudok hebben gezegd, 'maar het heeft dit nadeel dat de bezoeker alle schilderijen langs moet en géén keus kan maken [...] – dat kan vermoeiend werken'. Waarop Wright antwoordde: 'Maar Dudok, de mensen komen niet voor de schilderijen, ze komen voor mijn gebouw!'³³ (afb. 7) Al met al moet de reis een geweldige indruk op Dudok hebben gemaakt, zoals uit één van zijn laatste handgeschreven aantekeningen valt af te leiden: 'Had een sprookjesachtig einde aan een fantastische reis door een land vol wonderen'.³⁴ (afb. 8)

INGENIEURSWERK EN OOSTERSE ROTZOOI

In het licht van zijn lezingen is het vooral interessant om hier op te tekenen wat Dudok van de Amerikaanse architectuur en stedenbouw vond. Toen de *Noordam* in New York aankwam, was Dudok om vijf uur 's morgens opgestaan om bij het opvaren van de Hudson de stad 'in de ontwakende dag' te zien (afb. 9).³⁵ Bij Dudok trad direct vertwijfeling op toen hij de 'verticale architectuur' zag waarnaar hij zo benieuwd was geweest.³⁶ Hij schetste hiervan het volgende beeld: 'enorm groots, die geweldige wolkenkrabbers, die daar zo als stenen reuzen tegen de hemel optornen. Ik ben het niet met mezelf eens, wat ik daar nu van denken moet. Het is hoogst merkwaardig, dat wij mensen zo iets maken kunnen en dat dát nu het resultaat van onze samenleving is. Technisch is dat gewoonweg overdoende [...] Dat is ingenieurswerk op een schaal, die ik niet vermoed heb.'³⁷

Dudok raakte meer onder de indruk van de techni-

9. Skyline Manhattan, september 1953 (© Estate of Vivian Maier, Courtesy Maloof Collection and Howard Greenberg Gallery, New York)

sche constructies dan van de architectuur die hij te zien kreeg. De George Washington Bridge in New York (1927-1931)³⁸ noemde hij de 'mooiste, elegantste, ijlste constructie' die hij ooit had gezien, maar hij maakte daarbij de kanttekening dat dit niets met architectuur te maken had: 'Van schoonheid van proportie geen sprake, van onderlinge harmonie nog veel minder.'³⁹ Het gemis aan juiste verhoudingen was vooral in New York te merken. Van de volgens Dudok drie belangrijkste gebouwen: het hoofdkantoor van de Verenigde Naties (1952), het Rockefeller Center (1930-1939) en het Lever House (1952), was er niet een die zonder meer zijn goedkeuring kon wegdragen (afb. 10).⁴⁰ 'Het Rockefeller Center, een stad in een stad, zo staat het vermeld, maar zo is het niet, want het is alleen maar een groep fraaie wolkenkrabbers temidden van soortgenoten, en daarmee wil ik meteen zeggen, dat de waarden die tot grote architectuur leiden: verhouding, contrast, hier niet voldoende een rol spelen', aldus Dudok. Maar ook dit was 'een indrukwekkende manifestatie van menselijk scheppingsvermogen in constructieve zin'.⁴¹ Ook buiten New York maakten wolkenkrabbers en andere constructies indruk. In New Orleans vond Dudok het Pan-American Life Building (1953)⁴² 'volmaakt van uitvoering' en de plattegrond en gevels zo goed 'dat je je

afvraagt: wat nu?⁴³ Het Parabeleum (1952; nu J.S. Dorton Arena)⁴⁴ in Raleigh was naar zijn idee ‘geniaal geconstrueerd’.⁴⁵

Terwijl de wolkenkrabbers hem nog konden imponeren, was Dudok over de Amerikaanse stedenbouw minder te spreken.⁴⁶ Het grillige silhouet en de willekeur van de skyline van New York konden hem allerminst bekoren.⁴⁷ In deze stad zag hij ‘fraaie en verzorgde’ stadsdelen, maar daarnaast ook grote stukken van ‘benauwende chaos en willekeur als bij Oosterse steden’.⁴⁸ De vergelijking met oosterse steden, die hij kende van reizen naar India en Turkije, maakte Dudok meerdere malen in zijn brieven.⁴⁹ Over Charlottesville (Virginia) verzuchtte hij: ‘[...] feitelijk staan ze hier aan het begin van de stedenbouw, zo’n stadje is zó lelijk als in Brits Indië en Oosterse landen’ en over Christiansburg (Virginia): ‘[...] dit dorp op zichzelf is weer een soort Oosterse rotzooi, maar wel met aardige buitenwijken met vrijstaande huisjes, maar niet zo verzorgd als bij ons’.⁵⁰ Vanuit Auburn (Alabama) schreef hij: ‘[...]

10. Raymond Hood, Rockefeller Center, 1930-1939, New York (uit *Bouwkundig Weekblad* 10 juni 1952, 184)

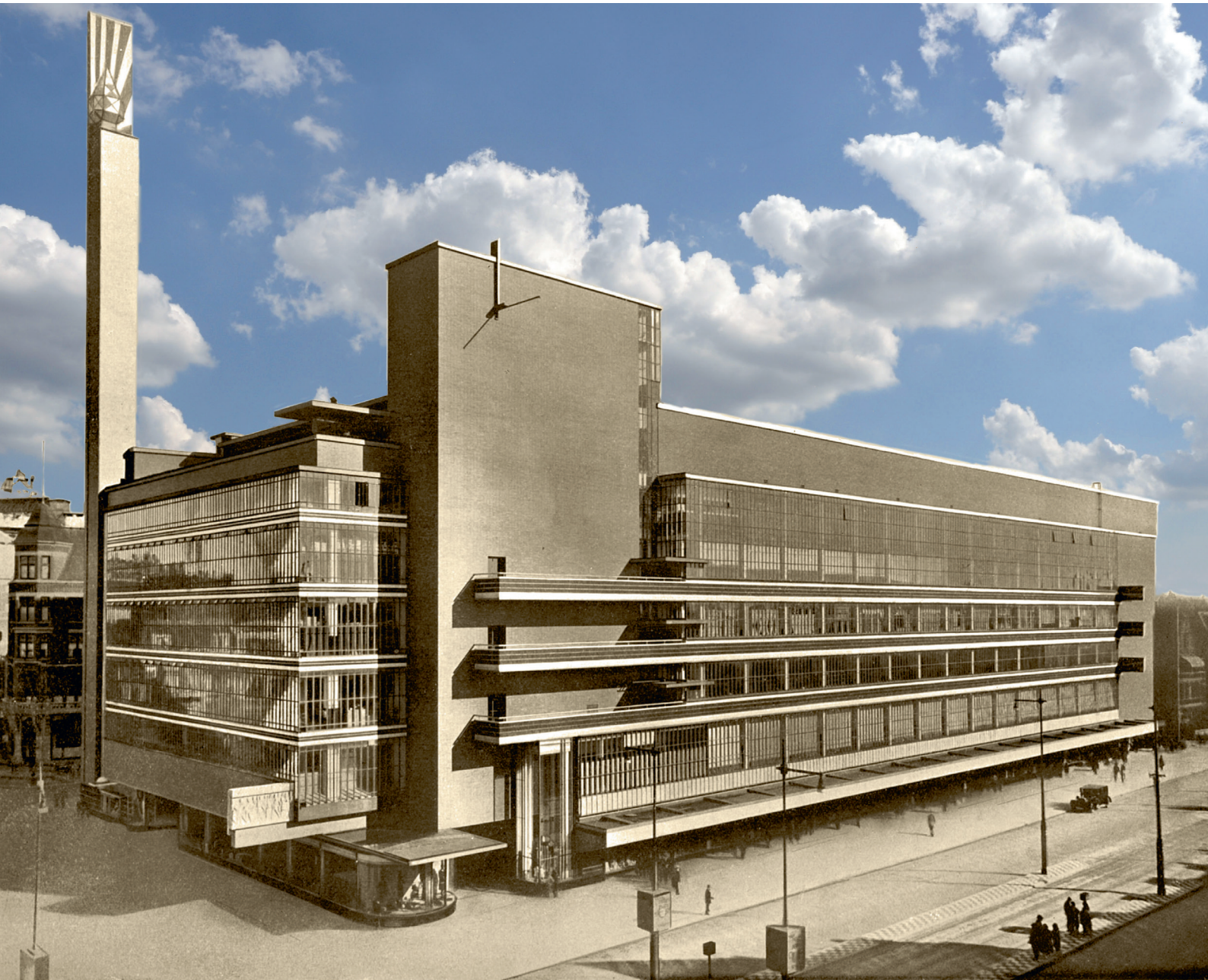

ze hebben geen notie van stedenbouw, en het is heel nuttig dat de boel een beetje in beweging wordt gebracht. De bouwerij is even verschrikkelijk als in Oosterse steden.⁵¹ Dudoks verklaring hiervoor was de Amerikaanse vrijheidsdrang, die het overheden bemoeilijkte (of onmogelijk maakte) om bouwregels uit te schrijven.⁵²

GEESTELIJKE WAARDE

‘I should consider my visit a success if I could contribute in raising by my example some fresh desire in the hearts of my younger colleagues: a longing for beauty our art and life in general cannot do without’, aldus Dudok in een interview kort na zijn aankomst in New York.⁵³ Hij wilde pleiten voor een esthetische en geestelijke waarde in de moderne architectuur en stedenbouw. Zijn lezing in Brussel op 24 maart 1950 voor de Société Belge des Urbanistes et Architectes Modernistes (SBUAM) getiteld ‘Urbanisme et architecture: expression de leur temps’ (‘Stedebouw en architectuur als uitdrukking van hun tijd’) was naar eigen zeggen een succes geweest en gaf hem het idee dat een Engelse vertaling hiervan geschikt zou zijn voor een lezing in de Verenigde Staten.⁵⁴ In deze voordracht had Dudok zijn ideeën over architectuur en stedenbouw uitgewerkt in een samenhangend geheel en laten zien dat deze op de moderne tijd nog steeds van toepassing waren.⁵⁵ Voor zijn tour verwerkte hij de SBUAM-lezing in een tweetal voordrachten, een over architectuur en een over stedenbouw. Beide lezingen werden door het AIA vrijwel integraal gepubliceerd in de *Journal of the American Institute of Architects* in respectievelijk maart en april 1954. In de lezing getiteld ‘To Live and to Build’ vertelde Dudok wat in zijn ogen ‘goede architectuur’ was (afb. 11). Dat ging verder dan een puur functioneel gebouw en moest ook iets van de ‘geestelijke waarde’ tot uitdrukking brengen. Hij verduidelijkte dit met enkele voorbeelden: ‘[...] a town-hall, which is merely an excellent office-building [...] is not necessarily a specimen of fine architecture. [...] it must possess something of the dignity which symbolizes its civic authority. Neither is a theatre an example of good architecture, when it merely has good acoustics, even if there is a good view of the stage from every seat. The whole building must tune its visitors to festive gaiety [...]. A school building is not “architectural” only because the children attending it sit in large airy rooms: the building itself must be a lesson in the goodness and reason which the children will learn – if possible a friendly lesson. I mean that a church is not necessarily a piece of good architecture if it is merely a good meeting hall [...] unless it is at the same time a place which expresses human devotion it has little in common with architecture.’⁵⁶

Het was geen kwestie van meer of minder luxe of ornamenten die de ‘geestelijke waarde’ in de architec-

11. Dudok, warenhuis de Bijenkorf, 1928-1930 (afgebroken 1956), Rotterdam (Pinterest)

tuur tot uitdrukking brachten, maar uitsluitend van structurele verhoudingen.⁵⁷ Dudok constateerde echter dat de ‘zogenaamde moderne architectuur’ bleef steken in de constructiefase en nooit tot kunst werd. Zijn uitgesproken opvattingen over het verschil tussen constructie – in zijn ogen ‘ingenieurskunst’ – en architectuur waren in het land van de wolkenkrabbers misschien wel het best op hun plaats. Dudok wees evenwel niet de moderne bouwkunst af. De moderne middelen (staal, gewapend beton) maakten het volgens hem juist mogelijk om zonder overvloedige ornamentiek een groots effect te bereiken.⁵⁸ Met de nodige retoriek zette hij zijn opvattingen kracht bij: ‘When we look at the reproduction of so-called modern architecture, what do we see? Those flat-topped cubes with innume-

rable storeys and endless horizontal rows of windows, clever buildings which only impress us by their grandiose dimensions: how are they related to their soil, their surroundings, climate and their purpose? And what are they trying to express?’⁵⁹ Met slechts kleine aanpassingen gaf Dudok in deze lezing zijn ideeën over architectuur weer die hij ook al in 1950 had geuit. Dudok herhaalde zijn kritiek op het feit dat zelfs uitbreidingsplannen in steden en dorpen in dunbevolkte gebieden voorzagen in de bouw van wolkenkrabbers. In 1953 voegde hij daar een zeer recent voorbeeld aan toe, naar aanleiding van het in 1952 opgeleverde appartementengebouw Unité d’habitation van Le Corbusier in Marseille: ‘Le Corbusier certainly is a great architect, and succeeded in making an impressive

building, but is such an impressive solution justified for this purpose? Don't you think that this [sic] good people would live far more happily in a gay garden-city with better planned, bright little houses for each family?'⁶⁰ Opmerkelijk is dat Dudok zijn Amerikaanse voorbeeld van goede architectuur, luchthaven Idlewild in New York (later JFK Airport), in zijn lezing in de Verenigde Staten achterwege liet. Deze luchthaven was volgens hem 'suggestieve ruimtekunst, in volkomen harmonie met de bestemming van het gebouw'.⁶¹

STEDENBOUW

Dudoks andere lezing, 'Thoughts on Townplanning', was eveneens geënt op zijn voordracht voor de SBUAM in 1950, maar deze had expliciet de moderne stedenbouw als onderwerp. In Nederland had Dudok in de jaren na de Tweede Wereldoorlog als stedenbouwkundige een moeilijke tijd. Hij was door verschillende gemeenten, waaronder Zwolle, Velsen, Den Haag, Voorburg en Wassenaar, aangetrokken om wederopbouw- of ontwikkelingsplannen te ontwerpen. Dat verliep echter niet overal even vlot. In 1951 had Dudok zijn ontslag aangeboden aan de gemeente Den Haag vanwege teleurstellende ervaringen bij de receptie van zijn wederopbouwplan.⁶² In 1952 gaf hij zijn opdracht voor Velsen terug.⁶³ Daar was onenigheid ontstaan met het architectenbureau van Van den Broek (1898-1978) en Bakema (1914-1981) over hun ontwerp voor een winkelbedrijf, waarbij de gemeente Dudok was afgevalen. Er had zich een heftige en in de pers breed uitgemeten polemiek tussen Dudok en Van den Broek voorgedaan.⁶⁴ Ook in Zwolle was zijn betrokkenheid op een teleurstelling uitgelopen.⁶⁵ In Amerika kon Dudok vrijuit op zijn stedenbouwkundige ideeën ingaan. In zijn lezing pleitte hij voor een hiërarchisch opgebouwde gezonde stad, met aparte delen voor wonen, werken, recreatie en verkeer.⁶⁶ De groei van de bevolking en de toename van het verkeer waren dusdanig dat het gevaar van ongebreidelde stedelijke groei moest worden afgewend.⁶⁷ Decentralisatie was daarom noodzakelijk.⁶⁸ De verschillende 'zones' moesten worden omgeven door groengordels, die een natuurlijke begrenzing vormden.⁶⁹ Moderne stedenbouwers dienden niet alleen aan stadsuitbreiding maar ook aan 'stadsrestrictie' te denken.⁷⁰ Typisch modern was volgens Dudok de introductie van recreatiegebieden die de stad 'dooraderden': 'In fact, we build as much with green and trees as with brick and stones. This magnificent contrast of green and stone will be the most important expedient in modern town planning.'⁷¹ Een goed stedenbouwkundig plan was echter niet alleen tweedimensionaal maar moest ook, in ieder geval op hoofdlijnen, instructies bevatten voor de derde dimensie.⁷² De schoonheid van een stad werd in Dudoks ogen bereikt door een juiste afwisseling van herhaling en variatie in de bouwwerken.⁷³ In moderne steden-

bouwprojecten werden hele stadswijken in één keer gebouwd, waarbij normalisatie ervoor zorgde dat huizen verwerden tot 'eenheden'.⁷⁴ Natuurlijke variatie kon echter nog steeds worden bereikt door de bijzondere gebouwen die het moderne leven vereiste, zoals publieke gebouwen, scholen, voorzieningen voor recreatie en sportstadions, op een juiste wijze in de wijken te verdelen, aldus Dudok: 'In this way we may arrive in our towns at an equally logical and beautiful synthesis. A synthesis of the classical element of repetition, inherent to our modern housing, and of the romantic element of variety by the proper distribution of the special buildings in those places where, for the future town-aspect, they will be of the greatest value.'⁷⁵ In de financiële beperkingen van de moderne tijd zag hij de uitdaging om de moderne stedenbouwkundige concepties te verwezenlijken, want 'it is with the simplest means that the finest town aspect can be created'.⁷⁶

Ook deze lezing was in feite een herhaling van wat Dudok al in 1950 in Brussel had verkondigd. Wel had hij zijn idee over de relatie tussen architect en stedenbouwer aangescherpt, wellicht ingegeven door de negatieve ervaringen in Den Haag en Velsen. Waar Dudok in 1950 nog zei te vertrouwen op een 'collegiale samenwerking die alle belangen dient',⁷⁷ was het in 1953 zijn overtuiging geworden dat slechts de ervaren architect een ideale stedenbouwer kon zijn.⁷⁸

RECEPTIE

Hoewel Dudoks lezingen dus grotendeels een herhaling waren van zijn voordracht voor de SBUAM zal het merendeel van zijn Amerikaanse publiek voor het eerst met zijn ideeën hebben kennisgemaakt. Dudok illustreerde zijn lezingen met een groot aantal dia's. Secretaris Bartlett van de Alabama Society of Architects, onderdeel van het AIA, liet per brief weten dat Dudoks dia's indruk hadden gemaakt op de studenten en jongere architecten vanwege de omvang van zijn oeuvre.⁷⁹ Zijn werk uit de vroege jaren twintig vond de secretaris verrassend actueel.⁸⁰ Getuige de krantenknipsels waarvan niet altijd duidelijk is uit welke krant of van welke datum ze zijn, werden Dudoks lezingen goed bezocht en kreeg hij geregeld bijval voor zijn uitgesproken meningen (afb. 12). Een kritisch redactioneel stukje verscheen in het tijdschrift *Progressive Architecture* van november 1953. Hoofdredacteur Thomas H. Creighton (1904-1984) ging, naar aanleiding van een gesprek dat hij met Dudok had en waarin deze zijn verbazing had geuit over het geringe prestige van de architect in de Verenigde Staten, in op diens overtuiging dat de ervaren architect tevens de stedenbouwkundige planner zou moeten zijn. Volgens Creighton kwam het niet in Dudok op dat vastgoedontwikkelaars, ondernemers, opdrachtgevers of zelfs aannemers meer invloed konden hebben dan een architect-

stedenbouwkundige. ‘The interesting thing, in talking to Dudok, was to realize that he has a different concept of the town planner and the architect than ours’, aldus Creighton, ‘I don’t believe it ever occurred to him that the architect-planner might not have the power to effect good planning [...] It seemed difficult for him to understand that a community [...] might not want to put the architect-planner in that position of authority which would allow good planning and good design to be carried out.’⁸¹

Architectural Forum wijdde in februari 1954 een zes pagina’s lang redactioneel artikel aan Dudok, waarin professor Talbot Hamlin (1889-1956) van Columbia University diens werk besprak.⁸² Hij omschreef Dudok als een ‘humanist [...] who has gone his own way within – yet not within – the modern movement he helped to found’.⁸³ Dudoks hang naar een humanistische architectuur gaf hem een bijzondere positie; moderne materialen en constructiemethoden waren slechts middel om het doel van een ‘geestelijke’ architectuur te bereiken. Hamlin concludeerde: ‘[...] in any architecture that claims to be democratic in aims, the extraordinary way in which Dudok has designed for people is of the highest significance, as is his companion concept that visual beauty is something that people themselves demand’.⁸⁴ Een kleine dertig jaar later, in 1982, publiceerde de *Journal of the American Institute of Architects* een artikel over Dudoks werk van Richard Guy Wilson, waarin deze opmerkt: ‘[Dudok’s] speeches given in the U.S. are of interest but not memorable.’⁸⁵ Dat is opmerkelijk omdat Wilson in zijn artikel betoogt dat Dudoks architectuur de tijd juist goed doorstaan heeft en dat ‘[Dudok] is a figure of considerable interest in this new period of re-examining and reassessing the origins of modernism’.⁸⁶ Als theoretische toelichting op Dudoks eigen architectuur dragen de lezingen bij aan het begrip van de architectonische erfenis van de architect en ze zijn in dat opzicht in mijn ogen zeker memorabel.

‘HIGHEST HONOR EVER BESTOWED ON ME’

Het artikel in *Architectural Forum* van februari 1954 en de publicaties van de lezingen in de *Journal of the American Institute of Architects* zijn de meest concrete resultaten van Dudoks lezingenreis. Maar de reis heeft ook een belangrijke rol gespeeld bij de toekenning in 1955 van de prestigieuze AIA Gold Medal. Met de lezingen nog vers in het geheugen werd Dudok in 1954 genomineerd voor deze onderscheiding van het American Institute of Architects. Omdat de nominatie niet aan de richtlijnen voldeed, werd deze niet toegekend.⁸⁷ Dat was wel het geval in 1955 toen Dudok opnieuw werd genomineerd (afb. 13).⁸⁸ Volgens Wilson, die de toekenningen van de AIA Gold Medal heeft geanalyseerd, past de onderscheiding voor Dudok in 1955 in de reeks toekenningen aan meer traditioneel ingestelde mo-

Dudok, looks out of his hotel window on Pittsburgh with a somewhat disapproving eye. Too big, he tells two senior architectural students at Carnegie Tech. Dudok believes cities should be smaller for maximum convenience and service to the public. The two students were his escorts on a tour of the city.
Photograph Pittsburgh Post-Gazette Dec. 8, 1953

12. Dudok in Pittsburgh, foto in de *Pittsburgh Post-Gazette*, december 1953 (uit R.M.H. Magnée (red.), *Willem M. Dudok*, Amsterdam 1955, 134)

derne architecten tussen 1938 en 1958.⁸⁹ Dit zou de veranderende smaak van de architectonische professie in Amerika weergeven.⁹⁰ Pas in de jaren daarna kwamen volgens Wilson radicale modernisten als Gropius (1959), Mies van der Rohe (1960) en Le Corbusier (1961) aan bod. Dudok was sinds 1907 de 21e ontvanger van de prijs.⁹¹ Zeven buitenlandse architecten gingen hem voor, maar hij was de eerste, en tot nu toe enige Nederlander die de prijs mocht ontvangen. Om deze op te halen reisde Dudok in juni 1955 voor de tweede maal naar de Verenigde Staten; ‘I consider this as the highest honor ever bestowed on me’, verklaarde hij.⁹²

TOT SLOT

Wanneer we nu, anno 2019, Dudoks lezingenreis in de Verenigde Staten beschouwen, dan luidt de conclusie

13. Dudok met Clair W. Ditchy (2e van rechts) bij uitreiking AIA Gold Medal, 1955 (Het Nieuwe Instituut)

dat deze in beginsel niet leidt tot een andere kijk op zijn architectuur. Het onderzoek maakt duidelijk dat Dudok in de jaren vijftig in de Verenigde Staten in hoog aanzien stond als architect, in tegenstelling tot zijn positie in Nederland op dat moment. Dudok liet in Amerika zien dat aan zijn ontwerpen een duidelijke en consistente visie ten grondslag lag. Voor de beroepsgroep in Europa was deze misschien niet nieuw, maar veel van zijn Amerikaanse toehoorders zullen hiermee voor het eerst hebben kennism gemaakt. Ondanks de inspanningen van Ralph Buffington om voor hem opdrachten in Amerika los te krijgen ('we must have a Dudok building in America'), heeft Dudok niet in de Verenigde Staten gebouwd.⁹³ De positieve reacties op zijn lezingen geven aan dat er binnen de (toekomstige)

beroepsgroep zeker een vruchtbare bodem voor zijn architectuuropvattingen was.⁹⁴ Daarom zou het interessant zijn na te gaan welke invloed Dudok met zijn optredens op zijn collega-architecten en de architecten-in-opleiding in Amerika heeft gehad. Een onderzoek naar navolging van Dudok in de Verenigde Staten is voor zover bekend nog niet uitgevoerd en was in het kader van deze studie niet mogelijk. Amerikaanse invloed op Dudoks eigen ontwerpen is niet aan de orde. Volgens Van Bergeijk nam Dudoks compagnon Robert Magnée (1915-2002) toen al langzamerhand het ontwerpwerk van Dudok over en zijn vooral de latere ontwerpen waarschijnlijk grotendeels van diens hand.⁹⁵ De reis kwam te laat in Dudoks carrière om nog van invloed op zijn eigen werk te kunnen zijn.

BIJLAGE ARCHITECT WILLEM MARINUS DUDOK OP LEZINGENTOUR DOOR AMERIKA, 19 SEPTEMBER-18 DECEMBER 1953

REISSHEMA LEZINGENTOUR DUDOK

Onderstaand is Dudoks reisschema weergegeven, door de auteur samengesteld uit het officiële door het AIA opgestelde schema, Dudoks aantekeningen, door universiteiten of AIA Chapters opgestelde draaiboeken

en persberichten. Naast de 'officiële' lezingen aan universiteiten en AIA-afdelingen hield Dudok veel voordrachten bij lunches en diners en op bijeenkomsten met studenten en andere belangstellenden.

DATUM	VERBLIJF	LEZING
19-29 september 1953	MS Noordam	
29 september 1953	New York, NY	
30 september 1953	New York, NY	
1 oktober 1953	Philadelphia, PA	University of Pennsylvania
2 oktober 1953	New York, NY	Columbia University & New York Chapter AIA
3 oktober 1953	New York, NY	
4 oktober 1953	New York, NY	
5 oktober 1953	Princeton, NJ	Princeton University
6 oktober 1953	Washington DC	
7 oktober 1953	Charlottesville, VA	University of Virginia
8 oktober 1953	Charlottesville, VA	
9 oktober 1953	Blacksburg, VA	Virginia Polytechnic Institute
10 oktober 1953	Blacksburg, VA	
11 oktober 1953	Raleigh, NC	
12 oktober 1953	Raleigh, NC	North Carolina State College
13 oktober 1953	Raleigh, NC	
14 oktober 1953	Raleigh, NC	
15 oktober 1953	Atlanta, GA	AIA Chapter Atlanta
16 oktober 1953	Atlanta, GA	Georgia Institute of Technology
17 oktober 1953	St. Augustine, FL	
18 oktober 1953	St. Augustine, FL	
19 oktober 1953	St. Augustine, FL	
20 oktober 1953	St. Augustine, FL	
21 oktober 1953	Gainesville, FL	University of Florida
22 oktober 1953	Auburn, AL	
23 oktober 1953	Auburn, AL	Alabama Society of Architects & Alabama Polytechnic Institute
24 oktober 1953	Auburn, AL	
25 oktober 1953	Nachttrein	
26 oktober 1953	New Orleans, LA	Tulane University
27 oktober 1953	Auburn, AL	
28 oktober 1953	Dallas, TX	Dallas Chapter AIA
29 oktober 1953	Houston, TX	Rice Institute
30 oktober 1953	Houston, TX	University of Houston
31 oktober 1953	Houston, TX	
1 november 1953	Houston, TX	
2 november 1953	Houston, TX	
3 november 1953	Nachttrein	
4 november 1953	Lubbock, TX	Texas Technical College
5 november 1953	Austin, TX	

6 november 1953	Austin, TX	Texas Society of Architects & University of Texas
7 november 1953	Austin, TX	
8 november 1953	Albuquerque, NM	
9 november 1953	Albuquerque, NM	University of New Mexico
10 november 1953	Denver, CO	(2x) University of Colorado
11 november 1953	Denver, CO	(Denver) Colorado Chapter AIA
12 november 1953	Manhattan, KS	Kansas State College & Kansas Chapter AIA
13 november 1953	Manhattan, KS	
14 november 1953	Lawrence, KS	
15 november 1953	Lawrence, KS	
16 november 1953	Lawrence, KS	University of Kansas
17 november 1953	Kansas City, MO	Kansas City Chapter AIA
18 november 1953	Des Moines, IA	Iowa Chapter AIA
19 november 1953	Des Moines, IA	Iowa State College (Ames, IA)
20 november 1953	Minneapolis, MN	University of Minnesota
21 november 1953	Minneapolis, MN	
22 november 1953	Champaign-Urbana, IL	
23 november 1953	Champaign-Urbana, IL	University of Illinois
24 november 1953	Chicago, IL	Illinois Institute of Technology
25 november 1953	Phoenix, AZ	(verblijf bij Frank Lloyd Wright)
26 november 1953	Phoenix, AZ	(verblijf bij Frank Lloyd Wright)
27 november 1953	Phoenix, AZ	(verblijf bij Frank Lloyd Wright)
28 november 1953	Phoenix, AZ	(verblijf bij Frank Lloyd Wright)
29 november 1953	Chicago, IL	
30 november 1953	South Bend, IN	University of Notre Dame
1 december 1953	Nachttrein	
2 december 1953	Cincinnati, OH	University of Cincinnati
3 december 1953	Detroit, MI	Cranbrook Academy
4 december 1953	Ann Arbor, MI	University of Michigan & Detroit Chapter AIA
5 december 1953	Detroit, MI	
6 december 1953	Pittsburgh, PA	
7 december 1953	Pittsburgh, PA	Carnegie Institute of Technology
8 december 1953	Altoona, PA	Pennsylvania State College
9 december 1953	Syracuse, NY	Syracuse University
10 december 1953	Boston, MA	
11 december 1953	Boston, MA	Harvard University & Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, MA
12 december 1953	Boston, MA	
13 december 1953	Boston, MA	
14 december 1953	New York, NY	Yale University, New Haven, CO
15 december 1953	New York, NY	Columbia University, New York
16 december 1953	New York, NY	
17 december 1953	New York, NY	
18 december 1953	Vlucht van Idlewild Airport (New York) naar Amsterdam	

NOTEN

De auteur heeft alles gedaan om de rechthebbers van de afbeeldingen te achterhalen. Mocht dit niet of onvoldoende gelukt zijn kan de rechthebbende zich melden bij info@knob.nl.

- 1 Dit artikel is een bewerking van: 'Reis door een land vol wonderen. Architect Willem Marinus Dudok op lezingentour door Amerika 19 september-18 december 1953', masterthesis 2018 voor de studie Kunstgeschiedenis, track Architectuurgeschiedenis en monumentenzorg aan de Universiteit Utrecht.
- 2 H.P. Berlage, *Amerikaansche reishereningen*, Rotterdam 1913, respectievelijk Le Corbusier, *Quand les cathédrales étaient blanches. Voyage aux pays des timides*, Parijs 1937.
- 3 R.G. Wilson, 'Willem Dudok: Modernist but not Mainstream', *The AIA Journal* 71 (1982) 9, 48.
- 4 H. van Bergeijk, *Willem Marinus Dudok. Architect-stedebouwkundige 1884-1974*, Naarden 1995, 96.
- 5 'Gold Medal', www.aia.org/awards/7046-gold-medal (geraadpleegd 3 maart 2017).
- 6 Rotterdam, Het Nieuwe Instituut, Dudok, W.M./Archief DUDO. In het kader van mijn scriptie heb ik een volledige inventarisatie gemaakt van alle correspondentie in het Dudokarchief die betrekking heeft op Amerika of gevoerd werd met Amerikanen (architecten, professoren, studenten of anderszins). Deze inventarisatie is, gerangschikt naar datum en voorzien van afzending, plaats van afzending en vindplaats in het archief, opgenomen in mijn scriptie. In dit artikel wordt verwezen naar deze correspondentie als: Corr. <naam afzender> <datum brief>.
- 7 De brieven bevinden zich in het Dudokarchief onder inv.nr. DUDOD267; ze zijn genummerd t/m VIII en beslaan de periodes van 29 september t/m 5 november 1953. De brieven worden hier aangehaald als 'Brief' gevolgd door de Romeinse nummering. Het is niet zeker of deze brieven vanuit Amerika zijn verstuurd, of dat ze later (mogelijk aan de hand van aantekeningen) zijn uitgetypt. Wel blijkt uit de brieven dat Dudok ook door zijn vrouw van (familiaire) ontwikkelingen in Nederland op de hoogte werd gehouden.
- 8 Van Bergeijk 1995 (noot 4), 18.
- 9 D. Langmead, *Willem Marinus Dudok, A Dutch Modernist: A Bio-Bibliography*, Westport 1996, 53-218.
- 10 De stedenbouwkundigen waren deelnemers aan het in Amsterdam gehouden congres van The International Federation for Town and Country Planning and Garden Cities met ongeveer vijfhonderd afgevaardigden uit 28 landen. Berlage was een van de bestuursleden van deze vereniging van stedenbouwkundigen, die onder leiding stond van Ebenezer Howard. De gedelegeerden maakten enkele excursies waaronder een naar Hilversum, waar ze onder leiding van Dudok een aantal woningbouwprojecten bekeken; zie *Internationale Stedebouwcongres*, Amsterdam 1924, deel II Verslag, Website Hathitrust Digital Library, www.hathitrust.org/ (geraadpleegd 4 december 2017), 8 en 65-66.
- 11 Een prachtige anekdote hierover is opgetekend door Suzanne B. Riess in een interview met Joseph Esherick (1914-1998), Amerikaans architect en winnaar van de AIA Gold Medal in 1989. Esherick vertelt over een reis naar Europa die hij in 1937 maakte en waarbij hij samen met een vriend in Rotterdam verbleef. Aan de piccolo van hun hotel vroeg hij hoe ze in Hilversum konden komen, omdat ze daar enkele moderne gebouwen wilden bezoeken. De reactie van de hotelbediende was de volgende, aldus Esherick: 'He got four bicycles, one for himself and one for his girlfriend, and we took off on bicycles. Hilversum's about thirty miles away, I guess. We told him what we wanted to see, so he took us around. He found all this stuff, he didn't know anything about architecture. Then we said we wanted to see the town hall. Dudok was as famous as Aalto at that time. The bellboy walks into the town hall and says, "I have some Americans and they want to see Mr. Dudok." Lo and behold, we get ushered into Dudok's office, and Dudok spoke some English, so we had an interview of about threequarters of an hour, and he showed us the model of the town hall, the future development, and everything else.' J. Esherick, 'An architectural practice in the San Francisco Bay Area, 1938-1996', oral history transcript 1996, interview door Suzanne B. Riess, Oral History Center, The Bancroft Library, University of California, Berkeley, 86. Via www.archive.org/details/eshericksfbayareoojoserich (geraadpleegd 17 juli 2017).
- 12 Corr. Roudebush 22 oktober 1931.
- 13 Corr. Saarinen 22 september 1936.
- 14 Corr. Clarkson 30 oktober 1938. Harvey P. Clarkson (1914-1978) werd later president van Shreve, Lamb & Harmon Associates, de firma die in 1929-1931 het Empire State Building had gebouwd, en was van 1954 tot 1960 Associate Professor aan de Columbia University School of Architecture in New York.
- 15 Corr. Saarinen 22 september 1936; Corr. Butler 7 maart 1939; Corr. Maginnis 27 maart 1939.
- 16 Corr. Dudok 7 april 1939; Corr. Dudok 8 mei 1939.
- 17 Brief Dudok aan Wijdeveld, d.d. 18 april 1950, HNI, WIJD57-58.
- 18 H. Ibelings, *Americanism. Nederlandse architectuur en het transatlantische voorbeeld*, Rotterdam 1997, 17-23.
- 19 Buffington: 'These hours with you have left a lasting conviction that your place as one of the greatest Architects of modern times is secure', Corr. Buffington 9 maart 1949. Aanleiding voor Buffington om Dudok in 1949 te schrijven was de uitreiking van de AIA Gold Medal dat jaar aan Frank Lloyd Wright in Houston, Buffingtons woonplaats. 'I wish it might be an international affair with you receiving equal recognition for the wonderful work you have done [...]', aldus Buffington. Vanaf 1949 tot aan Dudoks overlijden in 1974 correspondeerden beide architecten geregeld met elkaar.
- 20 Brief VII, VIII.
- 21 In een terugblik spreekt Buffington van 'correspondence with some forty schools of architecture and individual architects as Saarinen, Neutra, Mies van der Rohe and others'; Corr. Buffington 7 september 1953.
- 22 Corr. Dudok 15 juli 1950; Corr. Dudok 15 november 1951. Dudok wilde in 1950 geen reis maken, want 'in the mean time the international situation has become rather alarming: for the moment I should not care to leave my home'. Mogelijk doelde Dudok hiermee op de in juni 1950 uitgebroken Koreaanse burgeroorlog, waardoor de verhoudingen tussen het Westen en de communistische Sovjet-Unie op scherp kwamen te staan.
- 23 Corr. Walker 14 januari 1952; Corr. Walker 24 januari 1952; Corr. Walker 20 mei 1952.
- 24 Corr. Dudok 25 augustus 1953.
- 25 Brief VII.
- 26 R. Shumaker, 'There's a party side to the Octagon!' krant en datum onbekend. Bron: Collectie Dudok Stichting/Dr. H. van Bergeijk, TU Delft. In het artikel wordt Dudok bestempeld als 'The Frank Lloyd Wright of Holland'.
- 27 Brief IV. Buckminster Fuller won de AIA Gold Medal in 1970 met als toelichting 'a man responsible for the design of the strongest, lightest and most efficient means of enclosing space yet devised by men'.
- 28 Op het lezingenschema dat Dudok van het AIA had ontvangen, had hij enkele aantekeningen gemaakt. Op 24 november was hij te gast bij het Illinois Institute of Technology, en hierbij had Dudok de naam 'Mies vd Rohe' geschreven. Zijn handgeschreven aantekeningen bevatten de opmerking 'Chicago. Mies van der Rohe'. In ieder geval hebben beide architecten elkaar in 1957 ontmoet, toen zowel Dudok als Mies van der Rohe zitting had in de jury van de R.S. Reynolds Memorial Award.
- 29 Brief III, IV.
- 30 Brief VIII.
- 31 In 1926 schreef Dudok zelf over de invloed die Frank Lloyd Wright op zijn werk zou hebben gehad: 'Dat moet men echter in ieder geval niet zo opvatten, dat ik mij bewust ben door zijn vormspraak beïnvloed te zijn: het gaat nooit om de vorm maar om de geest. [Wright] heeft ook bij mij het bewustzijn verdiept, dat architectuur de kunst van de ruimte, niet van het platte vlak is. Daarom heeft voor mij niet in de eerste plaats zijn wijze van detailleren betekenis, niet zijn geduchte overspanningen, vlakke, over-

- stekende, haast zwevende daken, echter veel meer zijn heldere, ruimtelijke vormgeving'. Dudok in *Baukunst*, februari 1926, geciteerd in R. Magnée (red.), *Willem M. Dudok*, Amsterdam 1954, 41. Verder onder andere: H. van Bergeijk (red.), *Amerikaanse dromen. Frank Lloyd Wright en Nederland*, Rotterdam 2008, 9-15 en 163-173; D. Langmead en D. Johnson, *Architectural excursions: Frank Lloyd Wright. Holland and Europe*, Westport 2000, 72-76; A. van der Woud, 'Variaties op een thema. 20 jaar belangstelling voor Frank Lloyd Wright', in: F. Asselbergs (red.), *Americana. Nederlandse architectuur 1880-1930*, Amsterdam 1975, 28-40.
- 32 Brief Dudok aan Wijdeveld, d.d. 30 april 1949, HNI, WIJD55-56.
- 33 M. Rethmeier-Dudok, 'Hilversums Historie: Dudok was mijn vader', *Hilversums Historisch Tijdschrift Eigen Perk* 14 (1994) 41, 79.
- 34 Handgeschreven vel, HNI, DUDOD267.
- 35 Brief I.
- 36 In verschillende brieven voorafgaand aan zijn reis had hij uitgesproken vooral benieuwd te zijn naar de wolkenkrabbers.
- 37 Brief I.
- 38 Architecten Othmar Ammann en Cass Gilbert, 1927-1931.
- 39 Brief I.
- 40 Architecten: hoofdkwartier Verenigde Naties: Oscar Niemeyer, Wallace Harrison e.a.; Rockefeller Center: Raymond Hood; Lever House: Skidmore, Owings & Merrill (Gordon Bunshaft).
- 41 Brief II.
- 42 Architect: Skidmore, Owings & Merrill (Gordon Bunshaft).
- 43 Brief VII.
- 44 Architect: Matthew Nowicki.
- 45 Brief IV.
- 46 Veel indrukken die Dudok opdeed, en ook zijn conclusie dat de Amerikaanse stedenbouw behoorlijk achterliep bij die in Nederland, en tevens zijn bewondering voor bepaalde bruggen in New York en andere bouwwerken, zijn ook terug te vinden in de artikelen in de bouw tijdschriften waarin in de jaren vijftig verslag werd gedaan van Amerikaanse reizen. Het zou interessant zijn een systematisch onderzoek naar de bestemmingen en bevindingen van (Nederlandse) Amerikaanse reizigers uit te voeren, waardoor een beter inzicht kan ontstaan in het fenomeen Amerikaanse reizen.
- 47 Brief I.
- 48 Brief I.
- 49 In 1936 was Dudok enige tijd in Calcutta, India, geweest, waar hij ontwerpen had gemaakt voor een woonhuis en voor een bioscoop; zie Van Bergeijk 1995 (noot 4), 237 en 239. In december 1937 of januari 1938 verbleef Dudok in Ankara; handgeschreven aantekening van Dudoks vrouw '[my husband] is now staying in Ankara for business', als antwoord aan John B. Ward; Corr. Ward 10 december 1937. Ook in 1949 verbleef Dudok in Ankara; zie www.dudokinturkey.com (geraadpleegd 8 december 2017).
- 50 Brief III, resp. Brief IV.
- 51 Brief VI.
- 52 HNI, DUDOD277. Krantenberichten naar aanleiding van Dudoks bezoek: R. Heidler, 'Dutch Expert hits "lack" of planning in U.S. cities', *Washington Post*, 7 oktober 1953, resp. 'Look at Our Planning', datum en krant onbekend, mogelijk *Dallas News*.
- 53 *The Knickerbocker* 15 (1953) november, 12.
- 54 'I just lectured in Brussels in the French language; my subject "Town-planning and Architecture as an Expression of our Time" gave me ample opportunity of developing my conception of the right modern spirit in the architectural field. I may say that my lecture was a success and I suppose that an English translation, largely illustrated with examples of my work, would do for an eventual trip to the States.' Corr. Dudok 31 maart 1950.
- 55 Zowel de Franse als de Nederlandse tekst van de voordracht was in mei 1950 verschenen in *Forum*. De Nederlandse titel luidde 'Stedebouw en architectuur als uitdrukking van eigen tijd'.
- 56 W.M. Dudok, 'To Live and to Build', *Journal of the American Institute of Architects* (1954) maart, 101-102.
- 57 Dudok 1954 (noot 56), 102.
- 58 Dudok 1954 (noot 56), 104.
- 59 Dudok 1954 (noot 56), 102.
- 60 Dudok 1954 (noot 56), 103.
- 61 W.M. Dudok, 'Stedebouw en architectuur als uitdrukking van eigen tijd', *Forum* mei 1950, 160.
- 62 Van Bergeijk 1995 (noot 4), 95. Van verschillende kanten en om verschillende redenen had Dudok na de presentatie van zijn plannen in 1946 kritiek gekregen, wat geleid had tot een steeds stroever verlopende samenwerking met de betrokkenen. Voor een uitgebreide bespreking van het structuurplan en de problemen die Dudok in Den Haag ondervond, zie M. Cramer, H. van Grieken en H. Pronk, *W.M. Dudok 1884-1974*, Amsterdam 1981, 99-108 en Van Bergeijk 1995 (noot 4), 87-95 en 269-281.
- 63 Van Bergeijk 1995 (noot 4), 97.
- 64 Van Bergeijk 1995 (noot 4), 97.
- 65 Dudoks ontwikkelingsplan voor Zwolle diende door bezwaren van Rijkswaterstaat te worden aangepast, wat Dudok weigerde omdat naar zijn zeggen steeds van mening werd veranderd; Van Bergeijk 1995 (noot 4), 99.
- 66 W.M. Dudok, 'Town Planning', *Journal of the American Institute of Architects* april 1954, 155.
- 67 Dudok 1954 (noot 66), 155.
- 68 Decentralisatie was mogelijk door de moderne communicatiemiddelen als telefoon, radio en bioscoop, waardoor mensen voor het culturele leven niet meer afhankelijk waren van dichte bevolkingscentra. Ook de auto speelde hierin een belangrijke rol; Dudok 1954 (noot 66), 154.
- 69 Dudok 1954 (noot 66), 156.
- 70 Dudok 1954 (noot 66), 154.
- 71 Dudok 1954 (noot 66), 156.
- 72 Dudok 1954 (noot 66), 156.
- 73 Dudok 1954 (noot 66), 156.
- 74 Dudok 1954 (noot 66), 157.
- 75 Dudok 1954 (noot 66), 157-158.
- 76 Dudok 1954 (noot 66), 158. Voor de herkomst van zijn ideeën en de plaats van Dudok binnen de stedenbouwkundige discipline van de twintigste eeuw, zie Van Bergeijk 1995 (noot 4), 68-99.
- 77 Dudok 1950 (noot 61), 58.
- 78 'Such a complicated problem [stedenbouw] can only be solved by teamwork [...] in the last resort a single man must create the harmonious synthesis of various facets of the problem [...] I am convinced that - whatever others may say - the experienced architect is the obvious town planner'; Dudok 1954 (noot 66), 153-154. Niet geheel terecht nam Dudok in zijn lezing op dat hij nooit problemen had ondervonden op het terrein van samenwerking.
- 79 De dia's die Dudok speciaal voor de tour had laten maken, zijn niet bewaard. Een handgeschreven lijstje met enkele gebouwen en ontwerpen in het Dudokarchief geeft een aanwijzing van wat Dudok mogelijk wilde of heeft laten zien. HNI, DUDOD240M.154.
- 80 Corr. Bartlett 26 oktober 1953: 'It was interesting to note your buildings done in the early 1920s, which seemed to have a freshness and vigor when compared to the work done by many Architects today.'
- 81 T.H. Creighton, 'P.S.', *Progressive Architecture* november 1953, 238.
- 82 Dudok en Hamlin hadden elkaar een aantal malen ontmoet tijdens Dudoks lezingenreis.
- 83 T. Hamlin, 'Willem Dudok', *Architectural Forum* februari 1954, 150.
- 84 Hamlin 1954 (noot 83), 151.
- 85 Wilson 1982 (noot 3), 48.
- 86 Wilson 1982 (noot 3), 45.
- 87 De regels luiden dat uitsluitend de *board of directors* konden nomineren en stemmen en dat de stemming unaniem moest zijn. In 1936 was Dudok ook al genomineerd, maar voldeed deze eveneens niet. Dudoks nominatie in dat jaar was afkomstig van de Chairman of the Committee on Foreign Relations (Julian Clarence Levi) en niet van een *board member*. In 1954, het jaar na zijn lezingentour, werd Dudok door AIA-voorzitter Clair Ditchy genomineerd, maar was er geen unanieme stemming. Mededelingen door Nancy Hadley, Senior Manager, Archives and Records AIA, mailwisseling met auteur, d.d. 10 november 2017.
- 88 Deze nominatie kwam opnieuw van Clair Ditchy. Mededeling door Nancy Hadley, Senior Manager, Archives and Records AIA, mailwisseling met auteur, d.d. 10 november 2017.
- 89 R.G. Wilson, *The AIA Gold Medal*, New York 1984, 10.
- 90 De leden van de *board of directors* waren immers vertegenwoordigers van praktiserende architecten uit het gehele land,

- en geen critici, schrijvers of academici; Wilson 1984 (noot 89), 3-4.
- 91 www.aia.org (geraadpleegd 3 maart 2017).
- 92 Corr. Dudok 25 april 1955.
- 93 Corr. Buffington 23 oktober 1953; Buffington: 'I am arranging a small dinner [...] with Dr. Hampton C. Robinson at

the Petroleum Club. And I hope you will find a future client in the group to be there. We must have a Dudok Building in America.' Later schreef Buffington verscheidene brieven aan mogelijke opdrachtgevers, echter zonder resultaat; zie Corr. Buffington 2 december 1953, en diverse brieven

- van Buffington d.d 5 december 1953.
- 94 Het niet aannemen van een hem aangeboden gastdocentschap bij het MIT, naar aanleiding van zijn lezing in Boston, is in dit opzicht wellicht een gemiste kans.
- 95 Mondelinge mededeling H. van Bergeijk, 15 november 2017.

DRS. J.M. REICHARDT studeerde in 2018 cum laude af aan de Universiteit Utrecht met een bachelor in Kunstgeschiedenis en een master in Architectuurgeschiede-

nis en monumentenzorg. Ze is werkzaam als cultuur- en architectuurhistorisch onderzoeker bij bureau SteenhuisMeurs bv en als zelfstandig kunst- en architectuurhistoricus.

JOURNEY THROUGH A LAND FULL OF WONDERS

ARCHITECT WILLEM DUDOK'S LECTURE TOUR OF AMERICA, 19 SEPTEMBER-18 DECEMBER 1953

JOKE REICHARDT

In autumn 1953, at the invitation of the American Institute of Architects (AIA), Dutch architect Willem Dudok embarked on an almost three month-long lecture tour of over thirty universities in the United States of America. It was Dudok's first experience of America. An analysis of the archival material of Dudok's tour, never previously undertaken, offers starting points for a deeper consideration of Dudok's reflections on his own career as architect and urban designer, and his view of architecture and urban design in the United States. Since his earliest housing projects in Hilversum around 1920, American architects had taken an interest in Dudok's work, an interest that only increased after the completion of the Hilversum town hall in 1931. Although Dudok had received several invitations to lecture in America over the years, it only became a reality quite late in life. The programme laid out for him was an exceptionally busy one: in the course of eighty days he covered a large swathe of the eastern and central part of the United States. He lectured to architects, students and other interested parties, was invited to several receptions and dinners, and was taken on guided tours of many buildings and cities. He also stayed for a few days with Frank Lloyd Wright.

Immediately upon arrival Dudok was impressed by the huge skyscrapers of Manhattan, although it was the engineering that made the greatest impression on

him. He did not regard them as architecture for they lacked the 'beauty of proportion and mutual harmony'.

Dudok had prepared two lectures for his tour, largely based on a lecture he had already given in Brussels in 1950 for the Société Belge des Urbanistes et Architectes Modernistes. He argued for a spiritual value in architecture that would be reflected in the proper structural proportions. He felt that Americans had little idea of urban design as yet, and he made frequent mention of an ugliness and chaos similar to that in Asian cities. He favoured the development of garden cities, of which Hilversum was his great example, over close-set skyscrapers. In his view, a city's beauty consisted above all of a well-judged alternation of repetition and variation in buildings.

For his American audiences of students and young architects, Dudok's lectures were probably their first encounter with his ideas and reflections on architecture and urban design. He illustrated his lectures with a large number of slides and impressed his audiences with the breadth of his oeuvre, which clearly consisted of much more than his world-famous town hall. After his visit, Dudok's lectures were published in the *Journal of the American Institute of Architects* and eighteen months later he was awarded the AIA Gold Medal, the institute's highest honour. Dudok is still the only Dutch architect to have received this accolade.

'BAUKULTUR' IN BRUSSEL

KLEINSCHALIG INDUSTRIEEL ERFGOED VAN
BOUWBEDRIJVEN ALS DRAGER VAN DE
PRODUCTIEVE STAD

FREDERIK VANDYCK EN
MATTHIJS DEGRAEVE

INTRODUCTIE

De stedelijke ruimte van Brussel is, net als die van andere grote steden, bezaaid met getuigen van een industrieel verleden. Tot op vandaag kenmerken industriële panden zoals ateliers en pakhuizen het straatbeeld, maar nog vaker liggen ze verscholen achter statige gevelrijen, ingebed in het bouwblok en slechts bereikbaar via een brede toegangspoort.¹ De activiteiten die er plaatsvonden waren doorgaans niet gericht op massaproductie voor export, maar op kleinschalige maakindustrie om de omwonende stedelingen te voorzien van hun dagelijkse behoeften. Hiertoe behoren ook bouwondernemers, zoals aannemers, schrijnwerkers en handelaren in bouwmaterialen, die inspeelden op de vraag naar huisvesting in een alsmaar uitdijende stad. Hun bedrijfspanden vormden een onmisbare schakel in de totstandkoming en transformatie van het stedelijk weefsel. Deze gebouwen werden vaak louter functioneel ontworpen, maar fungeerden soms ook als visitekaartjes van hun vakmanschap. De alomtegenwoordigheid van dit industrieel erfgoed getuigt van zijn fundamentele rol in de lokale economie en in de totstandkoming van de stad.²

Dit artikel wil de diverse waarden van het kleinschalig industrieel erfgoed van bouwbedrijven onder de aandacht brengen. Een dergelijke focus dringt zich steeds meer op. Het kleinschalig industrieel erfgoed van bouw- en andere productieve ondernemingen staat onder grote druk in een stad als Brussel. De dynamiek van alsmaar stijgende vastgoedprijzen maakt de herbesteding van deze panden tot woningen een lucratieve investering. Door deze residentiële gentrificatiegolf wordt menige werkplaats omgevormd tot woonruimte en vallen pakhuizen ten prooi aan projectontwikkeling. Ons onderzoek, gebaseerd op een in de jaren 1980 opgestelde inventaris van industrieel erfgoed in Brussel, leert dat sindsdien één op drie gebouwen is verdwenen.³ De stedelijke omgeving verliest hiermee in ijltempo het industrieel erfgoed dat haar zo kenmerkt. Dit artikel problematiseert een louter materiële benadering van industrieel erfgoed en pleit voor verder onderzoek naar hoe afzonderlijke monumentenwetgevingen ook immateriële erfgoedwaarden kunnen erkennen in historische bedrijvigheid op een bepaalde plek of in een industrieel pand.

Door schaalvergroting, vastgoeddynamiek en veranderende marktomstandigheden verdwijnt ook het fijnmazige stedelijk weefsel waarin het kwalitatieve samengaan van diverse functies gedijt. De vakkennis en vaardigheden die de stad van oudsher op een duurzame manier in haar basisbehoeften konden voorzien, gaan zo teloor. De toenemende verkeerscongestie en werkloosheid overtuigen academici en stadsplanners steeds meer van de noodzaak van een blijvende lokale

verankering van economische actoren als bouwbedrijven.⁴ In tegenstelling tot monofunctionele industriegebieden aan de stadsranden, biedt het stadswefsel kansen om kortere ketens te organiseren in de directe nabijheid van werkkrachten, materiaalstromen en afzetgebied. Aan het eind van de jaren 1960 pleitte Jane Jacobs al voor integratie en behoud van kleinschalige ondernemingen in de stad.⁵ Zij stelde dat de lokale verankering en overlevering van historisch vakmanschap aan de basis staan van veerkrachtige en zelfvoorzienende steden. Vandaag houden beleidsmakers eenzelfde pleidooi om kleinschalige maakindustrie niet langer te zien als achtergrondactiviteit die het wonen, consumeren en werken in de stad faciliteert, maar als geïntegreerde nijverheid die noodzakelijke diensten levert en werkgelegenheid biedt aan omwonenden.⁶ De bouwsector kent meer dan andere industriële activiteiten een directe relatie met de stad. De veranderlijke locaties van bouwplaatsen vereisen namelijk de onmiddellijke nabijheid van hun eigen bedrijfsinfrastructuur. Door vestiging nabij de vraagzijde vermindert de behoefte aan gemotoriseerd transport van personen en goederen of valt deze deels te vervangen door meer duurzame alternatieven die rijkelijk aanwezig zijn in de stad.

De ontwikkelingsmaatschappij van het Brussels-Hoofdstedelijk Gewest, die verantwoordelijk is voor het ter beschikking stellen van gronden en panden voor lokale economie, stelt dat deze vaststellingen geruggesteund worden door een groeiende vraag naar kleinschalige ateliers in de stad. Bijgevolg is het erfgoed van kleinschalige industrie ook nu onmisbaar voor het functioneren van de stedelijke economie. Het biedt de mogelijkheid om stadsvoorzienende activiteiten binnen een dicht stedelijk weefsel ruimtelijk te (re) organiseren.

Geïnspireerd door breder georiënteerde visies op erfgoed pleiten we daarom voor een verruiming van het denken over de waarden van industrieel erfgoed. We stellen een uitsluitend materiële benadering van industrieel erfgoed ter discussie door te wijzen op de immateriële erfgoedwaarde van de continuïteit van een productief gebruik. Hoe kan het industrieel patrimonium een betekenisvol referentiepunt vormen voor een duurzame herintegratie van productieve activiteit in de stad? Kunnen we een breuklijn met het verleden voorkomen door in actieve bedrijvigheid een erfgoedwaarde te erkennen? Hoe kunnen we een productief gebruik in de tijd en ruimte verankeren zonder de productiviteit en het patrimonium te bevriezen?

Na een korte theoretische reflectie op de waarde van kleinschalig industrieel erfgoed in de stad, gaan we in op de historische ontwikkeling van het bedrijfserfgoed van Brusselse bouwondernemingen tussen 1890 en 1970, de periode waarin de voorsteden van de hoofdstad zich volop ontwikkelden. De in de jaren 1980 op-

◀ Het atelier van schrijnwerker Vander Velden, 2017 (foto auteurs)

gestelde *Inventaire visuel de l'architecture industrielle* vormt het aanknopingspunt voor een macro-schets en geografische analyse op schaal van het Brussels-Hoofdstedelijk Gewest. Door middel van een reeks exemplarische casussen illustreren we verschillende trajecten van continuïteit en discontinuïteit van enerzijds het erfgoed en anderzijds het productieve gebruik van locaties van bouwbedrijven in Brussel. Daarbij trachten we vat te krijgen op de beweegredenen van bedrijven die de stad verlaten, ophouden te bestaan of zich weten aan te passen aan veranderende marktomstandigheden. We formuleren voorstellen voor het instandhouden van deze historisch waardevolle en onmisbare activiteiten in de stad, en evalueren hoe het resterende industrieel erfgoed blijvend kan fungeren als bron voor behoud en herintegratie van productiviteit in het stedelijk weefsel.

DE WAARDE VAN INDUSTRIEEL ERFGOED IN DE STAD

Het historisch belang van kleinschalige productie in de stad en de alomtegenwoordigheid van het industrieel erfgoed van deze bedrijven staan in schril contrast met de beperkte aandacht die dit erfgoed tot dusver kreeg. Vooralsnog ontbreekt een wetenschappelijk gefundeerd kader voor de instandhouding ervan.⁷ Tal van kleine werkplaatsen en bedrijfsgebouwen blijven onder de radar, in het bijzonder die van nog actieve ondernemingen. Ook voor de bescherming van de continuïteit van een productieve activiteit op een bepaalde locatie biedt het bestaande discours onvoldoende houvast. De Dublin Principles voor het behoud van industrieel erfgoed stellen dat 'in the case of active industrial structures or sites of heritage significance, it must be recognized that their continued use and function might carry some of their heritage significance and provide adequate conditions for their physical and economic sustainability as a living production or extraction facilities'.⁸ Opvolging van deze aanbeveling in de wetenschappelijke literatuur blijft echter zeldzaam. Iemand als Helen Lardner stelt dat 'in some cases it may be more important to continue the historic use of the place even if it results in changes to existing fabric to allow technology to be updated and the existing use to continue'.⁹ Maar de erfgoedsector richt zich in de eerste plaats toch op de materiële waarde en het behoud van met name grootschalige symboolgebouwen.¹⁰ Al te vaak neemt men genoegen met een culturele of residentiële (en niet zelden gentrificerende) herbestemming van in onbruik geraakte havengebieden en 'stadskankers' als hefboom voor stedelijke ontwikkeling.¹¹ Daarbij neemt men voor lief dat er weinig relatie is tussen het nieuwe gebruik van een gebouw en zijn historische functies.¹² Doordat op die manier de samenhang tussen architectuur, oorspronkelijke functie en hedendaagse invulling afneemt, dreigt het industrieel erfgoed paradoxaal genoeg zijn

functie als drager van culturele waarde te verliezen.

Wij pleiten daarom voor een ruimere interpretatie van erfgoedwaarden om het productief gebruik door eenzelfde of gelijksoortige bestemming in tijd en ruimte te verankeren. Naast de materiële waarde die aan industrieel erfgoed kan worden toegekend, omdat het als zeldzaam, herkenbaar of representatief relict getuigt van een belangrijk sociaal, economisch, technisch of architectonisch verleden, kan ook een immateriële waarde worden erkend in de continuïteit van het productieve gebruik van de locatie – ongeacht de toestand van het gebouw in kwestie. Ook indien het een beperkte, niet vanuit de publieke ruimte zichtbare bedrijvigheid betreft, kan de historische waarde van de huidige functie een reden zijn om deze blijvend op die plek te beschermen. De aanwezigheid van een activiteit op een bepaalde locatie is immers gebonden aan economische en sociale factoren als de nabijheid van leveranciers, transportkanalen, arbeiders of een afzetmarkt. In de stad zijn deze voor kleinschalige producenten en bouwondernemers vaak aanwezig.¹³ In het verleden werd op de meest geschikte plaatsen bruikbare infrastructuur opgetrokken, die met de nodige aanpassingen aan hedendaagse vereisten een vergelijkbare of andere stadsvoorzienende bedrijvigheid kan huisvesten. Een hernieuwde relatie met het verleden brengt het productief patrimonium op die manier naar voren als katalysator voor behoud en herintegratie van bedrijvigheid in de stad. Zelfs wanneer waardevolle industriële gebouwen gedeeltelijk of geheel worden vervangen, kan het duurzaam doorleven van bedrijvigheid op die plek als waardevol immaterieel erfgoed worden beschouwd.

Recent werd een soortgelijke relatie met het stedelijk verleden bepleit in de 'Verklaring van Davos 2018', uitgevaardigd door de Europese ministers van cultuur tijdens het Europees Jaar voor het Cultureel Erfgoed.¹⁴ De materiële waarde staat hierin niet langer voorop, maar wordt integraal meegenomen in een oproep tot een meerzijdige benadering van erfgoed. Onder de term *Baukultur* verstaat men elke menselijke handeling in het totstandkomingsproces van de gebouwde omgeving.¹⁵ Dit heeft betrekking op zowel kwalitatief vakmanschap als grootschalige stadsplanning. Ingrenen in die ruimtelijke context dienen een hoogwaardige *Baukultur* na te streven, die uitgaat van een gepaste relatie met het verleden van een plek; het bestaande erfgoed dient als referentiepunt voor nieuwe, kwaliteitsvolle ingrepen die moeten zorgen voor continuïteit en overlevering van de culturele dimensie van het stedelijk weefsel.

Het bouwbedrijf vormt een interessante casus om de Davos-verklaring aan te toetsen. Bouwondernemers van destijds kunnen worden gezien als de letterlijke producenten van de Brusselse *Baukultur*. De plek die het mogelijk maakte om deze rol te vervullen, kan

hiervan onmogelijk worden losgekoppeld. Door de aard van het bouwberoep en de bijhorende kennis van zaken, vormt de architectuur van het bouwbedrijf bovendien een interessante afspiegeling van de Brusselse *Baukultur*. Als fysieke neerslag van infrastructurele noden en bouwtechnisch vernuft, biedt het erfgoed van bouwbedrijven – meer dan ander industrieel erfgoed – waardevolle inzichten in het productieve verleden van de stad.

Het belang van dit erfgoed overstijgt zijn rol als referentiepunt om stedelijke ontwikkeling op te enten. Enkele voorbeelden tonen dat historische gebouwen ook in de huidige tijd voldoen aan de ruimtelijke eisen van een Brussels bouwbedrijf. Het instandhouden van stedelijke (bouw)bedrijvigheid in deze werkplaatsen wordt ook geruggesteund door de Verklaring van Davos, die de behoefte aan lokaal verankerde ondernemingen onderstreept. Een hoogwaardige *Baukultur* bevordert namelijk een authentieke en veerkrachtige stedelijke omgeving waarin een levendige mix van functies en mensen gedijt. Gezien de blijvende behoefte aan bouwbedrijven in de stad, vormt de instandhouding van het oorspronkelijke gebruik van hun industrieel erfgoed een haalbare doelstelling. Dit vraagt om een andere aanpak dan de in onbruik geraakte ‘stadskankers’. Om een breuk in het gebruik van het industrieel erfgoed te voorkomen, moet de vraag worden gesteld onder welke omstandigheden we in nog bestaande bedrijvigheid een erfgoedwaarde kunnen erkennen.

HET ERFGOED VAN BRUSSELSE BOUWBEDRIJVEN OP MACRONIVEAU

In de jaren 1980 maakten onderzoekers van de Brussels Archives d'Architecture Moderne een inventaris op van het industrieel erfgoed in het Brussels-Hoofdstedelijk Gewest. Met behulp van luchtfoto's zochten zij systematisch naar waardevol industrieel erfgoed van voor 1940. Gemeentelijke bouwdoSSIers werden bijgehouden en bezochten fotografisch gedocumenteerd. Voor elk van de ongeveer 1600 geïventariseerde panden werd een fiche opgesteld waarop niet alleen bouwjaar, architect, eigenaar en dergelijke werden vermeld, maar ook de bedrijven die er successievelijk gebruik van maakten. Dit laatste stelde ons in staat om een totaal van 178 industriepanden op te sporen die werden gebouwd voor een bouwgerelateerd bedrijf. De selectie bevat onder meer schrijnwerkerijen, opslagplaatsen van bouwmaterialen, werkplaatsen van glaszetters en steenhouwers, die verspreid over het grondgebied van het Brussels-Hoofdstedelijk Gewest zijn gelegen (afb. 1).

Aan de hand van de geïventariseerde adressen brachten we de geografische spreiding van het erfgoed in kaart. Deze database werd vervolgens onderworpen aan een actualisering en een controle van het oor-

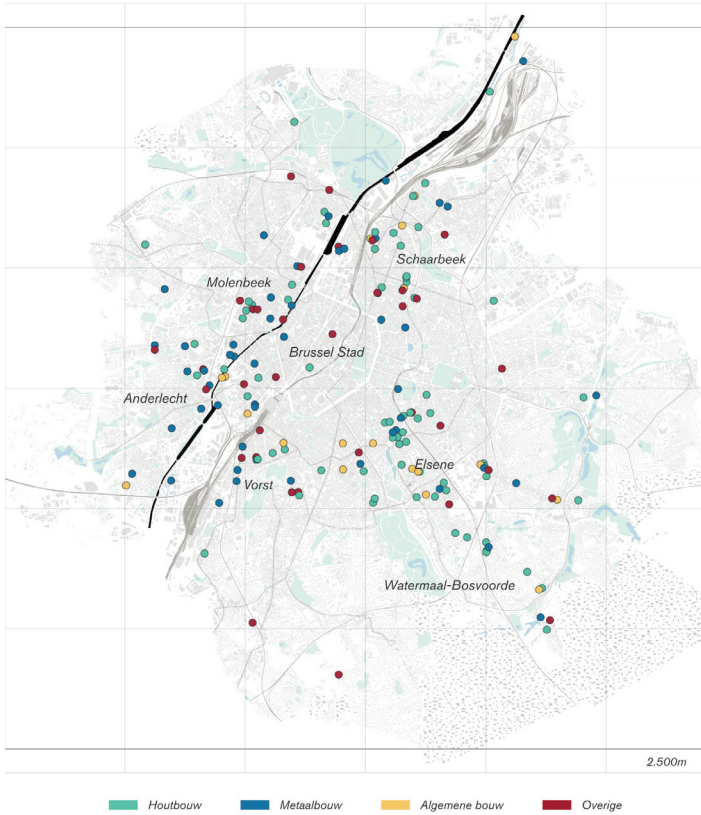
spronkelijke gebruik van de gebouwen, aan de hand van gedigitaliseerde handelsalmanakken, databanken van actieve bedrijven en historisch kaartmateriaal. Indien mogelijk werden de panden ook bezocht, al dan niet gevolgd door een interview met de eigenaar of gebruiker. Om een algemeen beeld en enkele tendensen op macroschaal te kunnen schetsen, werden ook de toestand van het pand (afgebroken, gedeeltelijk afgebroken, bewaard), het gebouwtype (werkplaats, pakhuis, fabriek) en het oorspronkelijke en hedendaagse gebruik (schrijnwerkerij, steenhouwerij enzovoort) in kaart gebracht.

Op basis van deze actualisering kunnen we stellen dat in 2019 35% van het aan de bouwsector gerelateerde erfgoed van tussen 1890 en 1940 sinds de jaren tachtig (gedeeltelijk) is verdwenen. Opmerkelijk is dat de voormalige ateliers en opslagplaatsen van metaalbewerkers en steenhouwers en de fabrieken van bouwmaterialen dit lot het vaakst hebben ondergaan. Vooral in deze sectoren zijn de marktomstandigheden sterk veranderd. Een afgenomen vraag naar natuurstenen en metalen bouwcomponenten kan deze teloorgang verklaren, maar evenzeer heeft de productie van bouwmaterialen met het oog op schaalvoordelen de stad verlaten. De substantiële ruimteclaim die deze werkplaatsen, fabrieken en loodsen hadden, vormt vandaag een hefboom voor nieuwe ontwikkelingen. Door hun gunstige ligging in de sterk gemengde gebieden van Anderlecht, Sint-Jans-Molenbeek en Watermaal-Bosvoorde wordt dit erfgoed vaker vrijgegeven om tegemoet te komen aan een groeiende behoefte aan woonruimte. Voor lokale bedrijvigheid is in deze residentiële ontwikkelingen geen plek.

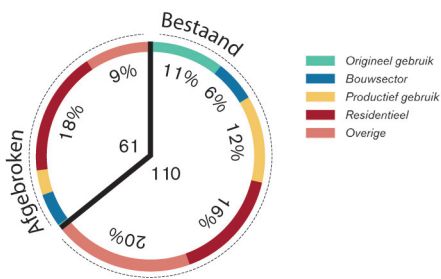
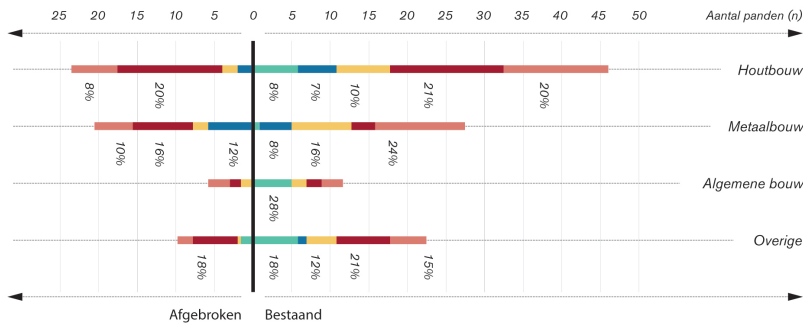
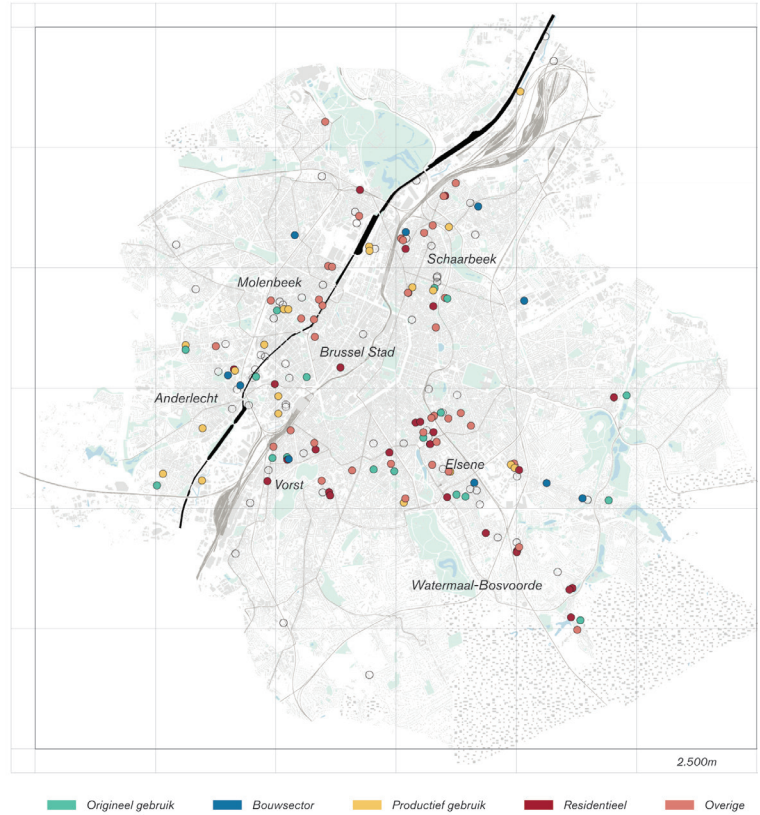
Werkplaatsen van houtbouwers en (algemene) aannemers blijken hier met slechts één op vijf afgebroken gebouwen beter tegen bestand.¹⁶ Niettemin toont onze dataset dat ook dit gebouwenbestand niet gespaard is gebleven van de residentiële gentrificatiegolf. Maar liefst 55% van alle overgebleven bedrijfspanden huisvest een niet-productieve activiteit. Voor loftwoningen en *co-working spaces* blijkt zowel de ruimtelijkheid als de locatie van dergelijke werkplaatsen uitermate geschikt. Afbeelding 1 toont dat deze golf van ‘verlofting’ vooral plaatshad in de residentieel gemengde gebieden van Elsene, Vorst en Schaarbeek. Ook waar het Kanaal aan het Brusselse stadscentrum raakt, tekent zich een cluster af van gebouwen die omgevormd werden tot *co-workings* of culturele invullingen kregen. Deze spreiding strookt grotendeels met de binnenstedelijke locaties waar houtbouwers en kleine aannemers gevestigd waren. De ooit strategische inbedding van hun bedrijfsruimte biedt vandaag de keuze tussen een lucratieve verkoop van het vastgoed of een mogelijk verlieslatende overname van het bedrijf.

De macro-analyse geeft echter ook aan dat een noemenswaardig deel van het industrieel patrimonium

Historische spreiding van industrieel erfgoed van Brusselse bouwbedrijven per verwerkt materiaal.

Actuele bestemming van industrieel erfgoed van Brusselse bouwbedrijven per verwerkt materiaal.

1. Geografische spreiding van bouwgerelateerd erfgoed en impact van residentiële gentrificatiegolf in Brussels- Hoofdstedelijk Gewest (afbeelding auteurs)

nog steeds in productief gebruik is. Zo'n 21% van de bedrijfspanden huisvest namelijk een onderneming die actief is in de bouwsector en voor de maakindustrie is dat 15%. De helft van de huidige bouwbedrijven gebruikt het pand in overeenstemming met de oorspronkelijke functie. Vooral handelaren in bouwmaterialen en schrijnwerkers behoren tot deze laatste groep. Ondanks veranderde marktomstandigheden en een drukkende vastgoedmarkt hebben zij zich op hun centrale stedelijke locatie weten te handhaven. De al dan niet intentionele aanpassingsstrategieën die hierachter schuilgaan, worden besproken op casusniveau.

CONTINUÏTEIT EN DISCONTINUÏTEIT

Aangezien we inzicht willen krijgen in de continuïteit en discontinuïteit van bedrijvigheid in de stad, volstaat een macro-analyse niet. Om de bovengenoemde tendensen te verklaren werden vier exemplarische scenario's opgesteld waaraan 78% van de bestudeerde gebouwen voldoen. De eerste twee betreffen het teloorgaan van de lokale verankering van bouwbedrijven in de stad door enerzijds de volledige herontwikkeling van de grond (23% van de bestudeerde gebouwen) en anderzijds de herbestemming van de bestaande bedrijfsinfrastructuur tot woningen (40%). Aan de andere zijde van het spectrum onderzoeken we vervolgens de bedrijven die hun originele activiteiten voortzetten in hun historische bedrijfspand (10%) of in een nieuw pand op dezelfde locatie (5%). Met casussen uit verschillende subsectoren en wijken trachten we beweegredenen achter elk van de vier scenario's te schetsen.

RESIDENTIËLE GENTRIFICATIE: VASTGOEDONTWIKKELING

In de jaren 1880 bouwde de Limburgse houthandelaar Jean-Mathieu Lochten zijn pakhuis nabij het goederstation Rogier in Schaarbeek. Nu, meer dan 125 jaar later, is elke tastbare herinnering hieraan verloren.¹⁷ De onderneming ontwikkelde zich gelijktijdig met de Brusselse stadsuitbreiding tot een van de belangrijkste houtleveranciers van de stad. Deze niet-aflatende groei leidde tot een efficiënte bedrijfsinfrastructuur die uiteindelijk meerdere bouwblokken besloeg. Vergelijkbaar met veel andere houtpakhuisen in Brussel zorgden de structuren met opengewerkte gevels en minutieus afgedichte daken voor optimale bewaarcondities voor het hout. De gebouwen waren zo gesitueerd en opgezet dat paard met kar, en later bestelwagen, zijdelings geladen konden worden. De gunstige ligging en bijhorende ruimtelijke voorzieningen hielpen de opeenvolgende generaties de houthandel meer dan een eeuw draaiende te houden. Door de centrale ligging aan de Rogierstraat kon het bedrijf vlot inspelen op de vraag naar bouwhout in de stad (afb. 2 en 3).

Nadat in 2010 de grote hangar had plaatsgemaakt

2. Verdwenen houthandel François Lochten in Schaarbeek, Brussels-Hoofdstedelijk Gewest, 2018 (foto's auteurs)

3. Jacqueline en Jean-Marie Lochten voor de werkplaats in de Van Hoorderstraat in Schaarbeek, jaren 1940 (bedrijfsarchief Lochten & Germeau)

voor 55 wooneenheden, verdween eind 2018 ook de laatste houten structuur voorgoed uit het straatbeeld. Omdat dit perceel slechts gedeeltelijk eigendom van de uitbaters was en de andere eigenaar het goed van de hand wilde doen, ging het ensemble op in een groot-schalig vastgoedproject (afb. 4). De ondernemers gingen op zoek naar een nieuwe locatie om hun florierende bedrijf voort te zetten, maar tot dusver tevergeefs; de locatie (in de nabijheid van het voormalige goederenstation) was dermate gunstig, dat een gelijkwaardig alternatief onvindbaar is. Daarenboven vernamen de uitbaters via een enquête onder hun klanten dat deze niet bereid zouden zijn het bedrijf buiten de stad te volgen. Met het verdwijnen van deze houthandel blijft 'Bois Watteau' in de Delaunoystraat in Sint-Jans-Molenbeek over als enige nog actieve historische houthandel in het Brussels-Hoofdstedelijk Gewest. De originele bedrijfsgebouwen uit 1906-1908 worden er nog steeds voor dezelfde activiteit gebruikt, waardoor de locatie zowel een grote materiële als immateriële industrieel erfgoedwaarde heeft.

In Etterbeek heeft de komst van de Europese instellingen een soortgelijke vastgoeddynamiek met zich meegebracht. Net zoals in Schaarbeek maakt stedelijke bedrijfsinfrastructuur hier systematisch plaats voor hoogbouw van kantoren en woningen. Op een steenworp afstand van het parlement bevindt zich de Graystraat, die het tracé van de overwelfde Maalbeek volgt. Vele kleinschalige industriële activiteiten hadden zich in de loop van de tijd op deze as gevestigd en ook voor bouwbedrijven vormden de laaggelegen gronden een goedkoop alternatief nabij de uitdijende wijken van de welgestelde burgerij. Hun ruimteclaim valt nu echter ten prooi aan de steeds toenemende ontwikkelingsdruk. Met uitzondering van een meu-

belmaker en enkele carrosseriebedrijven heeft dit conglomeraat zijn productieve identiteit verloren. De dichtgemetselde poorten en ramen laten zien dat voor dit soort bedrijvigheid geen plaats meer is in de Europese hoofdstad. De voormalige woon- en werkruimte van marmerwerker Zaccarini in de Graystraat leert ons dat deze problematiek niet enkel de grootste percelen bedreigt. Na zijn dood in 2011 ging de relatief kleine werkplaats namelijk mee op in de bouw van een grootschalig project op het aanpalende perceel. Zaccarini's strategische ligging vormde een hefboom voor deze ontwikkeling, waardoor de marktwaarde de materiële prijs ver oversteeg. Het pand dat meer dan een halve eeuw dienst had gedaan als werkplaats van de Parijzenaar werd in 2018 afgebroken. Hiermee ging de tastbare herinnering aan het vakmanschap waarmee het bedrijf decennialang marmeren schouwen en gevelementen produceerde en renoveerde te loor (afb. 5).¹⁸

RESIDENTIËLE GENTRIFICATIE: 'VERLOFTING'

In tegenstelling tot marmerwerkplaats Zaccarini wist 'Marbrerie Allard' uit Anderlecht zich aan te passen aan de veranderde marktomstandigheden. Niet alleen bleef het bedrijfserfgoed bewaard, ook is het bedrijf dat in 1868 werd opgericht nog onder die naam actief op de internationale markt. Aan het eind van de negentiende eeuw bouwden Gustave en zijn broer Henry Allard een woning met bedrijfspand in Kuregem, tussen het Kanaal Brussel-Charleroi en de sporen naar goederenstation Brussel-Zuid. In de Van Lintstraat onthult het voorhuis met opschrift in mozaïek 'Marbrerie G&H-Allard Fr[ère]s' nog steeds welke activiteit er achter de brede toegangspoort schuilging. Het L-vormige bedrijfsgebouw met twee bouwlagen achterin

4. Visualisatie van beoogd project op het voormalige bedrijventerrein van houthandel François Lochten (Bouygues Immobilier Belgique)

5. Links: de dichtgemetselde ramen kondigen de afbraak van 'Marbrerie Zaccarini' in de Graystraat aan (Google Street View). Rechts: de binnenplaats met gestapeld marmer biedt toegang tot het achtergelegen werkhuis (© AAM/Fondation CIVA Stichting, Brussel)

werd ontsloten door een gang die leidde naar een grote binnenplaats, waar het marmer werd opgeslagen. De robuuste gebouwen huisvestten snij- en polijstmachines op de begane grond en werkplaatsen voor de assemblage op de eerste verdieping. Gustaves kleinzoon zette het bedrijf hier voort tot in 1973, waarna het werd overgenomen door de huidige eigenaar. Hij maakte door een expansie van de productie het bedrijf competitief op de internationale markt. Omdat dit groot-schalig transport en infrastructuur vereiste, besloot de onderneming na zo'n honderd jaar haar activiteiten te verhuizen naar een bedrijventerrein buiten de stad en verloor het pand in de Van Lintstraat zijn oorspronkelijke gebruik. Wat later werd het voorhuis omgevormd tot studentenkamers en recent verbouwde de nieuwe eigenaar het atelier tot luxueuze loftwoningen. De marmeren platen achter het gebouw hebben plaatsgemaakt voor een zwembad (afb. 6 en 7).

Het geval van schrijnwerker Dobbeleer in de Sans Soucistraat in Elsene illustreert dat niet enkel steenhouwerijen ten prooi vallen aan 'verlofting'. Rond 1910 bouwde Dobbeleer een voor- en achterhuis waarin wonen en werken werden gecombineerd. Het diepe bouwblok maakte het mogelijk de panden van elkaar te scheiden door een ruime binnenplaats die dienstdeed als parkeerplek, laad- en loszone en tijdelijke opslag van hout. Tot in 1999 gebruikten vader en nadien zoon Lebrun het pand van voorganger Dobbeleer op deze manier. Later bleek de binnenplaats ideaal om de werkruimte te herbestemmen tot woning en hield het bedrijf op te bestaan. Hoge plafonds, grote ramen en bijbehorende lichtinval kenmerken de rustige loftwoning midden in het dichtbebouwde stadswefsel (afb. 8).

Waar het eerste scenario een volledige teloorgang van zowel gebouw als bedrijf behelst, blijft in het twee-

de traject de materiële erfgoedwaarde zo goed als onaangetast. Omdat de vraag naar gunstig gelegen en kwalitatieve bedrijfsruimte blijft bestaan maar het aanbod stelselmatig verdwijnt, kunnen we de herbestemming van werkplaatsen tot woonruimte echter niet als ideaal beschouwen. De waardevolle vermenigving van wonen en werken die een hoogwaardige 'Baukultur' kenmerkt, gaat verloren op locaties en in panden die hier initieel voor bestemd waren. Ook moeten hierdoor voorheen lokaal geproduceerde goederen en diensten van veel verder worden aangevoerd. Nochtans biedt dit erfgoed een uitgelezen mogelijkheid om er een stadsverzorgende bedrijvigheid in te huisvesten, hetzij door het productief te hergebruiken, hetzij door het als blauwdruk voor nieuwbouw te laten fungeren. Aan de hand van de volgende twee scenario's pleiten we daarom voor een verankering van dergelijke activiteiten in de gebouwen of op zijn minst op dezelfde locatie. Voorbeelden hiervan zijn minder talrijk, maar tonen wel aan dat dit mogelijk is.

CONTINUÏTEIT VAN ACTIVITEIT IN BESTAANDE GEBOUWEN

De schrijnwerkerij Dobbeleer maakte deel uit van een grotere concentratie houtbouwbedrijven in de Elsense Flagey-Malibranswijk.¹⁹ Het merendeel van de werkhuisen van deze subsector is inmiddels verbouwd tot loftwoningen. De bedrijfsruimte van schrijnwerker Van der Velden in de Dillensstraat in deze wijk is een uitzondering. In 1894 bouwde het ondernemende echtpaar De Groef een woning met multifunctioneel achterhuis om er een blekerij en schrijnwerkerij in onder te brengen. Nadat de vader van de huidige zaakvoerder het bedrijf rond 1950 had overgenomen, legde hij zich voornamelijk toe op nieuwbouwprojecten. Met de afnemende vraag naar nieuwbouw daalde de

6. Het opschrift 'Marbrerie G&H-Allard Frs' onthult vandaag nog welke historische activiteit achter de statige gevel plaatsvond, 2019 (foto auteurs)

7. Boven: bedrijfspan van 'Marbrerie Allard' in gebruik, 1980 (© AAM/Fondation CIVA Stichting, Brussel). Onder: hedendaagse toestand met zwembijver en loft, 2017 (foto auteurs)

8. De voormalige schrijnwerkerij met opengewerkte gevels in het binnengebied van een perceel in Elsene, 1980 (© AAM / Fondation CIVA Stichting, Brussel)

bedrijfsomvang van 65 naar een tiental werknemers. Zoon Christian Vander Velden, vanaf 1984 zaakvoerder, richtte zich op de renovatiemarkt en is hierin nog steeds actief. Het ruime atelier dat uitgerust is met zowel moderne machines als traditioneel gereedschap stelt hem tot op heden in staat hier zijn vak uit te oefenen (afb. 9).²⁰

Ook aan de andere kant van de gemeente Elsene is een historische bouwonderneming nog steeds actief. In de bedrijfspanden van A. Bouckaert aan de Edelknaapstraat worden al meer dan honderd jaar bouwmaterialen uitgesteld. Adolphe Laurent kocht er in 1860 een ruim perceel om naast houtskool en hooi ook bouwmaterialen te gaan verhandelen. In 1908 deed hij een aanvraag om drie panden op te trekken op deze grond. De woning met kantoren, paardenstallen en open pakhuis vormden een u-opstelling, zodat de bouwmaterialen op de binnenplaats vanuit de straat in het zicht lagen. Het geheel werd afgesloten met een muur waarin twee poorten een vlotte circulatie mogelijk maakten.²¹ Deze structuur stond toe dat het complex naar de groeiende ruimteclaim van het bedrijf kon worden ingevuld. Dit bleek vooruitziend, want Laurents schoon- en kleinzoon bouwden de onderneming verder uit tot de naamloze vennootschap 'A. Bouckaert', die in de jaren 1970 en 1980 werd overgenomen door de neef en achterneef van Laurents klein-

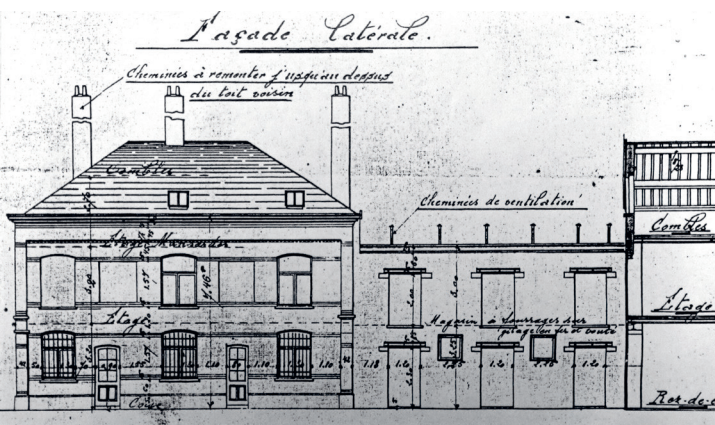
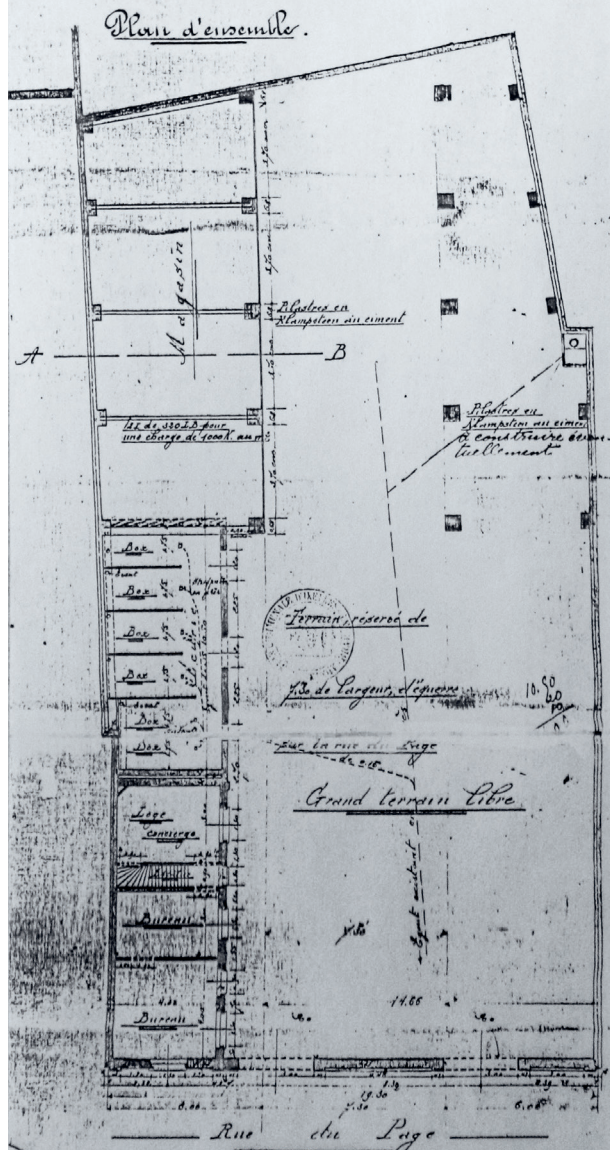
zoon. Tot op heden doen de historische pakhuizen dienst als opslag van bakstenen, gipskartonplaten, isolatiepanelen en andere producten. De ruime binnenplaats en opengewerkte gevels zorgen ervoor dat de materialen efficiënt en volgens gewicht over drie bouwlagen kunnen worden ingeladen en verkocht (afb. 10 en 11).

CONTINUÏTEIT VAN ACTIVITEIT OP LOCATIE

In tegenstelling tot Bouckaerts pakhuis in Elsene wist niet elk industrieel pand op de veranderlijke ruimtelijke eisen te anticiperen. Ontwikkelingen van technologische, beleidsmatige of economische aard stellen nieuwe eisen aan de ruimtelijke opzet van een bouwbedrijf. Verplaatsingen en uitbreidingen zijn een direct gevolg van deze veranderende context.²² Zo kocht schrijnwerker Vander Velden een aangrenzende garage om twee bestelwagens te parkeren en overdekte hij zijn binnenplaats voor een grote plaatzaagmachine. Dergelijke ontwikkelingen laten zien hoe een bedrijf verankerd is op zijn locatie. Die samenhang wordt ook geïllustreerd door de handelaars in (hout)bouwmaterialen Lichten en Bouckaert. De strategische ligging van beide complexen en hun relatie met de publieke ruimte tonen hoe bepaalde activiteiten gingen behoren tot een specifieke plek. Uit de dataset kunnen we vaststellen dat om tal van redenen de oorspronkelijke

9. Het atelier van schrijnwerker Vander Velden, 2017 (foto auteurs)

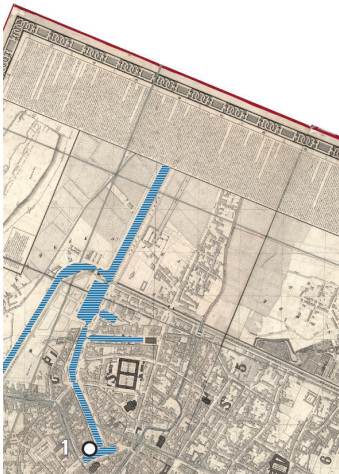
10. Bouwaanvraag van A. Laurent uit 1908 (archieven Stedenbouw gemeente Elsene)

locaties van bouwbedrijven tot op heden strategisch blijken vanwege de nabijheid van aanvoerkanalen of een afzetmarkt. In tegenstelling tot de stadsvlucht van 'Marbrerie Allard' illustreert het laatste traject dan ook het belang van een gunstige ligging om de continuïteit of opvolging van het gebruik op een plek te verankeren.

11. Boven: bouwmaterialen A. Bouckaert in Elsene, 1980 (© AAM/Fondation CIVA Stichting, Brussel). Onder: de historische bedrijfsinfrastructuur doet tot op heden dienst om de bouwmaterialen van A. Bouckaert uit te stallen, 2019 (foto auteurs)

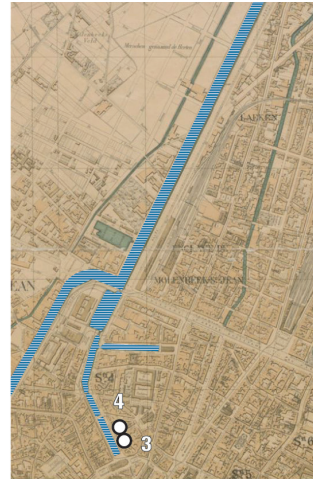
In 1813 werd bouwmaterialenhandel 'Ackermans' opgericht, die tot op vandaag onlosmakelijk verbonden is met het water. De onderneming verhuisde herhaaldelijk, maar bleef steeds binnen de Brusselse havenzone, waar de kosten van de aanvoer van bouwmaterialen minimaal konden blijven. Aanvankelijk bevond het bedrijf zich aan de Zout- en later Bak-

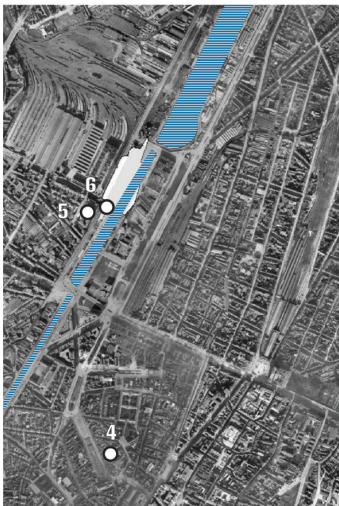
Kaart door Craan, anno 1835.

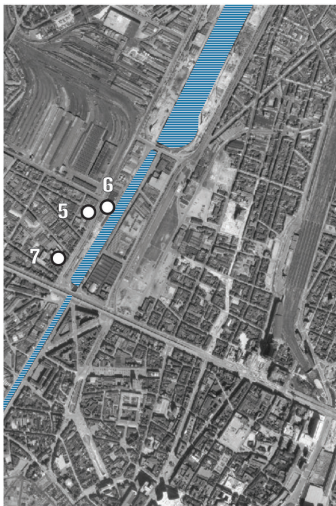
Kaart door Vandermaelen, anno 1846.

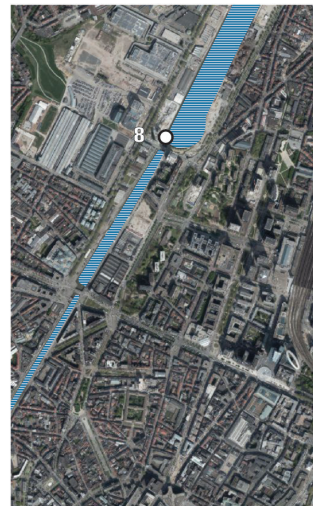
Kaart door Institut Cartographique Militaire, anno 1894.

Kaart door Institut Cartographique Militaire, jaren 1930.

Kaart door Nationaal Geografisch Instituut, anno 1971.

Kaart door Nationaal Geografisch Instituut, anno 2019.

12. Overzicht van verplaatsingen van bouwmaterialenhandel Ackermans nabij het Kanaal (bewerking auteurs)

13. Materialendepot V. Ackermans aan de westelijke oever van het Kanaal, 1980 (© AAM/Fondation CIVA Stichting, Brussel)

steenkaai binnen de oude haven in het stadscentrum, maar vanaf het begin van de twintigste eeuw werd het bedrijf ook uitgebouwd buiten het stadscentrum. De aanleg van het kanaal tussen Brussel en Charleroi had sinds 1832 voor haven- en industrieontwikkeling gezorgd, hoofdzakelijk in Sint-Jans-Molenbeek. In de nieuwe havenzone, aan de Materialenkaai, Willebroekkaai, Havenlaan en Fabriekskaai vond de firma Ackermans geschikte, ruimere terreinen. Zo bezat het bedrijf aan weerszijden van de Havenlaan meerdere complexen die als één geheel kunnen worden gezien. Aan het water werden de grove bouwmaterialen van het schip gelost om vervolgens te worden opgeslagen in de open lucht langs het water (afb. 12 en 13).

Dat het bedrijf jarenlang de 'geest van de plek' heeft bepaald, is ook het Brusselse Havenbedrijf niet ontgaan.²³ In samenwerking met Ackermans, dat na meerdere fusies en overnames vandaag Mpro heet, ontwikkelde het havenbedrijf aan het Vergotiedok een grootschalig bedrijfsgebouw om alle handel in bouwmaterialen te concentreren. De nieuwbouw doet met de herkenbare daktypologie en ontsluiting langs de kanaaloever de activiteiten en geschiedenis van Ackermans alle eer aan. Hoewel niet alle voormalige bedrijfspanden behouden bleven, blijft de bouwmaterialenhandel tot op vandaag actief langs het kanaal. Het bedrijf kan er blijven profiteren van zijn uitstekende ligging, alsook van een doordachte nieuwbouwinfrastructuur die is geënt op de voorgaande (afb. 14 en 15).

CONCLUSIE

Dat het kleinschalige en veronachtzaamde industrieel erfgoed van bouwbedrijven in Brussel geleidelijk verdwijnt, is om meer redenen dan alleen de teloorgang van materiële erfgoedwaarden een negatieve zaak. De casuïstiek toont aan hoe zowel interne als externe factoren een rol spelen: residentiële herontwikkeling is een lucratieve investering. Dit kan enerzijds de volledige afbraak van waardevol industrieel erfgoed met zich meebrengen, zoals in het geval van marmerbewerker Zaccarini, en anderzijds een louter residentiële herbestemming van een bedrijfspand dat niet langer tegemoetkwam aan de hedendaagse noden, zoals bij Marbrerie Allard. Hoewel materiële erfgoedwaarden bij Allard en schrijnwerker Dobbeleer tot op zekere hoogte in stand gehouden worden, is dit evenmin een ideale situatie. Stedelijke vastgoeddynamiek bedreigt immers niet enkel het materiële voortbestaan van waardevol industrieel erfgoed, maar ook van kleinschalige bedrijvigheid. De gedwongen verkoop van houthandel Lichten toont hoe grondwaardemechanismen een bedreiging kunnen vormen voor het voortbestaan van productieve activiteiten in de stad.

Nochtans, omdat ze de stad in haar basisbehoeften voorzien, blijft de inbedding van deze activiteiten in de stad wenselijk en vereist het de waardevolle vermen-

14. Het bedrijfspand van Ackermans werd omgevormd tot een opleidingscentrum voor de bouwsector, 2019 (foto auteurs)

15. Materialendorp Mpro door TETRA architecten aan het Vergotiedok, 2019 (foto auteurs)

ging van wonen en werken die een hoogwaardige *Baukultur* kenmerkt. Recente pleidooien van beleidsmakers en academici voor behoud en herintegratie van productieve bedrijvigheid in de stad maken dat we in de continuïteit van een productief gebruik van dergelijke activiteiten op een geschikte locatie, waar ze vaak al decennia- of eeuwenlang uitgeoefend worden, een immateriële erfgoedwaarde kunnen erkennen die op zijn minst gelijkwaardig is aan het behoud van

het patrimonium met verlies van productieve functionaliteit. Volgens de Dublin Principles dient het industrieel erfgoed zoveel mogelijk productief te worden hergebruikt, zoals het geval is bij schrijnwerker Vander Velden en bouwmaterialenhandel Bouckaert. Hun gunstige ligging nabij bouwplaatsen, de doordachte bedrijfsinfrastructuur en mogelijkheden tot aanpassing aan veranderende marktomstandigheden maken een blijvende aanwezigheid in de stad mogelijk en daarmee een symbiose van economische belangen

en materiële en immateriële erfgoedwaarden. Of het behoud van het industrieel patrimonium of het productieve gebruik op de eerste plaats komt, moet per casus worden bekeken, in relatie tot de context en het bedrijf. In lijn met de doelstellingen van de Verklaring van Davos kan, zoals bij bouwmaterialenhandel Mpro, het erfgoed als referentiepunt dienen voor nieuwe ingrepen op een doordachte locatie om de *Baukultur* van de productieve stad een duurzame toekomst te geven.

NOTEN

- 1 Y. Van Praag, 'Brusselse fabrieken en ateliers binnenin het bouwblok. Een verborgen industrieel erfgoed', *Erfgoed Brussel* 15-16 (2015), 40-49.
- 2 F. Vandyck, I. Bertels en I. Wouters, 'On the Architecture. Use and Embedding of Small-Scale Construction Workshops in the Brussels Capital Region (1894-1969)', in: *Water, Doors and Buildings. Studies in the History of Construction. The Proceedings of the Sixth Conference of the Construction History Society*, Cambridge 2019, 689-703.
- 3 M. Culot (red.), *Inventaire visuel de l'architecture industrielle de l'agglomération de Bruxelles*, Brussel 1980.
- 4 J. Bentham e.a., *Manifesto for the Foundational Economy*, Manchester 2013.
- 5 J. Jacobs, *The Economy of Cities*, New York 1969.
- 6 K. Borret, 'Brussel, productieve stad par excellence or by default?', *Ruimte* 28 (2015), 26-29; S. De Boeck, D. Bassens en M. Ryckewaert, 'Making space for a more foundational economy. The case of the construction sector in Brussels', *Geoforum* 105 (2019), 67-77.
- 7 Ondanks pleidooien voor een dergelijke wetenschappelijke basis voor de studie van industrieel erfgoed door Linters, Nijhof en Scholliers en Becuwe e.a. is daar tot dusver amper verandering in gekomen: A. Linters, *De wortels van Flanders Technology. Industrieel erfgoed, industriële archeologie in Vlaanderen*, Leuven 1987, 275; E. Nijhof en P. Scholliers, *Het tijdperk van de machine. Industrieel erfgoed in België en Nederland*, Brussel 1996, 209; F. Becuwe e.a., *Onderzoeksbalans Onroerend Erfgoed Vlaanderen – Industrieel erfgoed*, 2010, <https://onderzoeksbalans.onroerenderfgoed.be/onderzoeksbalans/bouwkundig/architectuurgeschiedenis/industrieel>.
- 8 Deze werden in 2011 vastgesteld door TICCIH (The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage) en ICOMOS (The International Council on Monuments and Sites): ICOMOS en TICCIH, 'Dublin Principles', art. 8. *Joint ICOMOS – TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes*, <http://ticcih.org/about/about-ticcih/dublin-principles/>.
- 9 H. Lardner, 'Conservation plans', in: J. Douet (red.), *Industrial Heritage Re-tooled. The TICCIH guide to Industrial Heritage Conservation*, Lancaster 2012, 129-135.
- 10 H. De Vuyst, J. De Schepper en K. Stevens, 'Herbestemming van industrieel erfgoed', *Monumenten & Landschappen* 24 (2005), 6-21; E. Real, 'Reconversions. L'architecture industrielle réinventée', *In Situ. Revue des patrimoines* 26 (2015).
- 11 H. Oevermann en H. Mieg, 'Studying Transformations of Industrial Heritage Sites. Synchronic Discourse Analysis of Heritage Conservation, Urban Development, and Architectural Production', in: *Industrial Heritage Sites in Transformation. Clash of Discourses*, New York, 2015, 12-29; F.C. Merciu e.a., 'Conversion of Industrial Heritage as a Vector of Cultural Regeneration', *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 122 (2014), 162-166; P.F. Xie, 'A Life Cycle Model of Industrial Heritage Development', *Annals of Tourism Research* 55 (2015), 141-154.
- 12 I. Poullos, 'Moving Beyond a Values-Based Approach to Heritage Conservation', *Conservation and Management of Archaeological Sites* 12 (2010) 2, 170-185.
- 13 M. Buzzelli en R. Harris, 'Cities as the Industrial Districts of Housebuilding', *International Journal of Urban and Regional Research* 30 (2006) 4, 894-917.
- 14 Europese ministers van cultuur e.a., *Davos Declaration 2018. Towards a high-quality Baukultur for Europe*, Davos 2018, <https://davosdeclaration2018.ch/context/> (geraadpleegd op 30 september 2019).
- 15 De term *Baukultur* werd onvertaald overgenomen uit de Duitse taal omdat er geen juist equivalent bestaat in het Engels. De Davos-verklaring wil zo *Baukultur* uitdrukkelijk onderscheiden van gerelateerde, maar niet geheel dezelfde begrippen als 'architectonische kwaliteit'. Europese ministers van cultuur e.a., *Davos Declaration 2018* (noot 14).
- 16 De economisch-geografische en typomorfologische logica van het bedrijfs-patrimonium van Brusselse houtbouwers is uitgebreider besproken in M. Degraeve e.a., 'Spatial Analysis of Small Timber Construction Enterprises in Brussels, 1880-1980', in: *Studies in the History of Services and Construction. Proceedings of the Fifth Annual Conference of the Construction History Society*, Cambridge 2018, 427-442.
- 17 M. Degraeve, S. De Boeck en F. Vandyck, 'Building Brussels. Een interdisciplinair onderzoek naar de Brusselse bouwsector, 1795-2015', *Stadsgeschiedenis* 13 (2018) 1, 41-58.
- 18 J.-F. Orianne, S. Van Rechem en S. Thys, *Kunstambachten, designberoepen en restauratie ambachten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*, Brussel 2002, 101-102; P. Candaele, 'Une maison qui ne laisse pas de marbre. Renover les vieux marbres, c'est possible mais les derniers artisans se font rares', *Le Soir* 16 mei 1997.
- 19 M. Degraeve e.a., 'Spatial Analysis of Small Timber Construction Enterprises in Brussels, 1880-1980', in: W. James, P. Campbell en A. Boyington (red.), *Studies in the History of Services and Construction. Proceedings of the Fifth Annual Conference of the Construction History Society*, 2018, 427-442.
- 20 F. Vandyck, M. Degraeve en S. De Boeck, interview met schrijnwerker Christian Vander Velden, Elsene, 6 februari 2019.
- 21 Elsene, Archieven Stedenbouw, Travaux Publics (T.P.) 489 (1908) en T.P. 423 (1910).
- 22 Dit geldt evenzeer voor grootschalige bouwbedrijven, zie M. Degraeve e.a., 'Spatial management of contractors. An analysis of the industrial sites of the Louis De Waele enterprise in Brussels (1867-1988)', in: I. Wouters e.a. (red.), *Building Knowledge, Constructing Histories. Proceedings of the Sixth International Congress on Construction History*, 2018, 527-535.
- 23 Canal.Brussels, 'Inhuldiging Bouwmaterialendorp', 2018. <https://canal.brussels/nl/content/inhuldiging-bouwmaterialendorp> (geraadpleegd op 8 juli 2019).

IR. F. VANDYCK is burgerlijk ingenieur-architect en verricht promotieonderzoek aan het departement VUB Architectural Engineering van de Vrije Universiteit Brussel en het Henry van de Velde Onderzoekscen-

M. DEGRAEVE is historicus en master in monumenten en landschapszorg. Hij verricht promotieonderzoek aan de onderzoeksgroep HOST (Historisch Onderzoek naar Stedelijke Transformatieprocessen) van de Vrije Universiteit Brussel. Binnen het interdisciplinaire on-

trum van de Universiteit Antwerpen. Zijn onderzoek naar de architectuur van de bedrijvige stad is onderdeel van het interdisciplinaire onderzoeksproject 'Building Brussels'. frederik.vandyck@vub.be

derzoeksproject 'Building Brussels' bestudeert hij kleine en middelgrote bouwondernemingen (1830-1970) en hun relatie tot de veranderende stedelijke ruimte. matthijs.degraeve@vub.be

'BAUKULTUR' IN BRUSSELS

SMALL-SCALE INDUSTRIAL HERITAGE FROM THE BUILDING TRADE AS VEHICLE FOR THE PRODUCTIVE CITY

FREDERIK VANDYCK AND MATTHIJS DEGRAEVE

Brussels' urban space, like that of many other cities, is dotted with evidence of a productive industrial past. The activities that took place there were generally not geared to mass production for export, but to small-scale manufacturing aimed at supplying the needs of local city dwellers. That small-scale manufacturing industry included members of the building trade such as contractors, joiners and builders' merchants who catered to the demand for housing in an ever-expanding city. Their business premises formed a vital link in the creation and renovation of the urban fabric.

This article focuses on the values of small-scale industrial heritage from the building trade, which is under enormous pressure in a city like Brussels. The dynamics of constantly rising real estate prices make residential redevelopment a lucrative investment. Thanks to gentrification, many workshops are being converted into housing and former warehouses are falling prey to large-scale property development.

Real estate dynamics, scaling-up and changing market conditions are also contributing to the disappearance of the small-scale, live-work fabric that fosters a beneficial mix of functions. The expertise and skills that for centuries have supplied the basic needs of the city in a sustainable manner are then lost. In light of growing traffic congestion and unemployment, academics and urban planners are becoming increasingly convinced of the need for permanently embedded, city-servicing economic actors like building businesses. Thus, even today, small-scale industrial heritage is

vital to the functioning of the urban economy, in that offers the possibility of spatially organizing or reorganizing city-servicing activities within a dense urban fabric.

Inspired by integrated concepts of heritage, we therefore argue in favour of a broadening of industrial heritage values aimed at anchoring the use of such locations in time and space. We take issue with an exclusively material approach to industrial heritage by pointing out the immaterial heritage value of a continuity of productive use.

After a brief theoretical reflection on the value of small-scale industrial heritage in the city, we examine the historical evolution of Brussels' industrial heritage at the macro level between 1890 and 1970, the period in which the development of the suburbs of Brussels was in full swing. We use a series of exemplary cases to illustrate the different trajectories of continuity and discontinuity of heritage on the one hand, and productive use of building trade locations in Brussels on the other. We also try to get to grips with the motivations of businesses that abandon the city, cease to exist or manage to adapt to volatile market conditions.

This article uses a selection of cases to challenge a purely material approach to industrial heritage and makes the case for further research into the question of how individual heritage legislation might also recognize immaterial heritage values in historical business activity on a particular site or in an industrial building.

SOBER NEDERLANDS VLAGVERTOON

NAORLOGSE AMBASSADEGEBOUWEN
IN WASHINGTON EN BONN

HÉLÈNE DAMEN

In 1964 opende de Nederlandse overheid kort na elkaar twee nieuwe ambassadegebouwen: in Washington naar ontwerp van de Alkmaarse architect Piet Tauber en in Bonn van de Duitse architect Ernst van Dorp (afb. 1 en 2). De kanselarijen dienden als oplossing voor de bestaande huisvestingsproblemen, maar waren bovenal een symbolisch gebaar.¹ 'The building of an embassy is not an end in itself [...] it is a means of promoting contact and mutual understanding between two countries.'² Het gebouw was volgens toenmalig staatssecretaris L. de Block naast werkplek ook symbool voor de samenwerking tussen twee naties. Tijdens de opening van het gebouw in Washington op 29 januari 1964 benadrukte hij de intenties van de Nederlandse overheid en sprak ambassadeur J.H. van Roijen over belangrijk Nederlands vlagvertoon.³ Drie maanden later ging ook de ambassadeur in Bonn, G.E. Baron van Ittersum, in op de betekenis van de nieuwbouw, specifiek de ligging. Het uitzicht op de Rijn zou hem dagelijks herinneren aan 'wie stark dieser Strom als Lebensader Westeuropas unsere beiden Länder aufs engste verbindet'.⁴ Beide ambassades waren politieke, representatieve gebouwen en droegen volgens de bewindsman en de ambassadeurs symbolische betekenissen.

AMBASSADEBOUW: POLITIEK EN ARCHITECTONISCH VISITEKAARTJE

Hoewel de wetenschappelijke belangstelling voor de relatie tussen politiek, nationale identiteit en architectuur de afgelopen decennia internationaal is toegenomen en in het bijzonder voor de diplomatieke architectuur,⁵ is het aantal overzichtspublicaties over de Nederlandse ambassadearchitectuur tot op heden beperkt gebleven.⁶ Wel stond eerder de relatie tussen architectuur en nationale identiteit centraal in architectuurhistorisch onderzoek naar de betekenis van Nederlandse wereldtentoonstellingspaviljoens uit de periode 1910 tot 1958.⁷ Verondersteld wordt dat Nederlandse ambassadegebouwen net als landenpaviljoens op wereldtentoonstellingen als 'architectonische visitekaartjes' dienen om de beeldvorming over Nederland in het buitenland positief te beïnvloeden.

Dit artikel behandelt een deel van een promotieonderzoek dat zich richt op de representatieve rol van de Nederlandse ambassadebouw en de symboliek die daarin vooropstaat.⁸ Op basis van archiefonderzoek is gekeken naar de ontstaans- en receptiegeschiedenis van twee gebouwen uit eenzelfde tijdsgewricht, de wederopbouwperiode, toen de eerste in opdracht van de Nederlandse overheid als zodanig ontworpen ambas-

sadegebouwen tot stand kwamen. De twee ambassades, die kort na elkaar in 1964 werden geopend, waren van vergelijkbaar politiek gewicht en vielen op door het gebruik van baksteen, een materiaalsoort die veelal met Nederland werd geassocieerd. Daarnaast werden beide gebouwen door hun sobere vormgeving als stereotiep voor het nationale karakter geduid. Gezien de representatieve functie van de ambassades, die de twee grootste en tevens belangrijkste Nederlandse vertegenwoordigingen in het buitenland huisvestten, lijkt de relatie tussen politiek, nationale identiteit en architectuur een rol te hebben gespeeld bij de totstandkoming. Dat de overheid in eenzelfde tijdsbestek in Washington wel, maar in Bonn niet koos voor een Nederlandse architect is op zijn minst opmerkelijk.

Voor de wederopbouw van Nederland waren goede diplomatieke betrekkingen met zowel de Verenigde Staten als de nieuwe Bondsrepubliek Duitsland van politiek en economisch belang. Met de aanwezigheid van een grote missie ondergebracht in een representatief modern gebouw beoogde men de diplomatieke betrekkingen te versterken. De bouw van 'zo'n indrukwekkend gebouw' was, volgens De Block, dan ook gerechtvaardigd. In zijn openingstoespraak in Washington verklaarde hij: 'The United States being the guarantor of our peace and security, of our democratic freedom and other fundamental ideals which have been dear to us for centuries, it appears quite logical to us, [...] to pay exceptional attention to our representation in Washington.'⁹ Goede bilaterale betrekkingen waren niet alleen van belang voor 'the common defence against a common danger', ook vanuit economisch perspectief was de relatie belangrijk.¹⁰ De Marshallhulp, het naoorlogs herstelplan van de Verenigde Staten voor Europa, stimuleerde niet alleen de Nederlandse wederopbouw, maar droeg ook bij aan het economisch herstel van West-Duitsland. Een snel herstel van de Duitse economie was van groot belang voor Nederland. Er was de Nederlandse overheid veel aan gelegen om de relatie met beide landen, waarvan die met de oosterburen werd bemoeilijkt door anti-Duitse sentimenten, te verbeteren. In 1963 ondertekenden Nederland en Duitsland het *Ausgleichsvertrag* ter normalisering van de bilaterale betrekkingen. De diplomatieke nieuwbouw was een volgende stap om 'die gutnachbarlichen Beziehungen zu fördern und zu vertiefen', benadrukte Van Ittersum tijdens de opening van de ambassade in Bonn in april 1964.¹¹

GEBOUWEN BUITENLAND, VAN BEHEER NAAR NIEUWBOUW

Dat de Nederlandse overheid aan het begin van de jaren zestig twee ambassadegebouwen van formaat realiseerde, was uniek. Tot dan was het diplomatieke huisvestingsbeleid van Buitenlandse Zaken hoofdzakelijk gericht op huur en aankoop. Door de groei van

▲ 1. Nederlandse kanselarij in Washington, architect P. Tauber (Ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag)

▼ 2. Nederlandse kanselarij in Bonn, architect E. van Dorp (Nationaal Archief, Den Haag)

het aantal posten en hun omvang nam de behoefte aan huisvesting na de Tweede Wereldoorlog toe. Bestaan- de panden bleken veelal te klein, bouwtechnisch on- voldoende en weinig representatief. Hoge huurprijzen en het ontbreken van geschikte alternatieven leidden ertoe dat de Nederlandse overheid vaker opteerde voor nieuwbouw, aanvankelijk van residenties en perso- neelswoningen. Vanaf het midden van de jaren vijftig trad Buitenlandse Zaken ook op als bouwheer van vol- ledige ambassadegebouwen. Negen jaar nadat de eer- ste in opdracht van de Nederlandse overheid gebouw- de ambassade in 1955 in Canberra was geopend, volgden Washington en Bonn.

Verantwoordelijk voor het bouwprogramma was de Directie Buitenlandse Dienst van het ministerie. Haar taak was 'het verzorgen van de zaken met betrekking tot de organisatie en administratie van de diplomatie- ke en consulaire vertegenwoordigingen (waaronder de huisvesting van kanselarij en personeel)'.¹² Ter uitvoer- ing hiervan was de directie onderverdeeld in diverse bureaus, waaronder het bureau Gebouwen Buiten- land, ook wel Dienst Gebouwen genoemd. De in 1951 opgerichte dienst was verantwoordelijk voor de aan- koop, huur, inrichting en het onderhoud van de am- bassadegebouwen. De rol bij bouwactiviteiten bleef onbenoemd.¹³

In een schrijven aan alle posten van 26 april 1954 meldt het hoofd van de Directie Buitenlandse Dienst een getroffen regeling met de Rijksgebouwendienst. Deze hield in dat het beheer in handen van het departement bleef, maar dat voor bouwkundige aangelegen- heden een beroep kon worden gedaan op de Rijksge- bouwendienst. De posten werd opgedragen om zonder vooroverleg met het departement 'geen bouwkundige kwesties meer te entameren of plaatselijke bouwkun- digen te raadplegen'.¹⁴ Het waarom van de nieuwe re- geling is onbekend, maar mogelijk betekende de toe- name van het bouwprogramma dat de hulp van de Rijksgebouwendienst in een regeling diende te wor- den vastgelegd.

In tegenstelling tot de andere overheidsgebouwen vielen de ambassadegebouwen niet onder directe ver- antwoordelijkheid van de Rijksgebouwendienst. Ze trad enkel op als adviseur over de bouwtechnische kwaliteit, de functionaliteit, het kostenbeheer en de architectuur.¹⁵ Voor adviezen bij de aankoop van ter- reinen, de vaststelling van het Programma van Eisen en de beoordeling van de door de ambassadeur aange- trokken architect en diens schetsontwerp werd de rijksbouwmeester geraadpleegd. Daarna diende het bouwplan door de minister van Financiën te worden goedgekeurd. Op verzoek kon de Rijksgebouwen- dienst tevens toezicht houden op de uitvoering van de bouwwerkzaamheden.¹⁶

RIJKSBOUWMEESTER VEGTER

Tijdens de ambtstermijn van rijksbouwmeester J.J.M. Vegter (1906-1982), van 1957 tot 1971, ontwikkelde en bouwde de overheid vijf nieuwe ambassadegebouwen: in Washington, Bonn, Lusaka, New Delhi en Brasilia. De ambassades waren net als die van Canberra door lokale architecten ontworpen, met uitzondering van Washington en New Delhi. Dit was voor een deel terug te voeren op de rol van de ambassadeur bij de planont- wikkeling. Naast het initiatief tot de bouw en het zoe- ken van een geschikte locatie stelde de *chef de poste*, zoals de ambassadeur ook genoemd wordt, gevraagd of ongevraagd een architect voor. Vaak was dit een ont- werper die ter plaatse enig aanzien genoot. Zo was de ontwerper van de ambassade in Canberra de Australi- sche architect Malcolm J. Moir, een autoriteit op het gebied van moderne architectuur. Ook architect Van Dorp genoot als voorzitter van de architectenbond van het district Bonn aanzien.

Vegter voerde hierover discussie met het departe- ment. In 1964 schreef hij over Bonn in zijn dagboek: 'De [Dienst Gebouwen] eist [inschakelen] van een Duit- se architect.'¹⁷ Om praktische redenen verkoos het de- partement lokale architecten boven nationale, vanwe- ge hun kennis van de plaatselijke bouwpraktijk en -verordening. Er was nog een andere reden: de voor- keur werd gegeven aan een subtiele vorm van repre- sentatie, waarbij werd aangesloten op de situatie en tradities van het gastland. Dit blijkt onder andere uit de reactie op het voorstel van Moir om de uitwerking van de gevels in Canberra uit te besteden aan een voor- aanstaand Nederlandse architect, teneinde een 'zo re- presentatief Nederlands mogelijk' gebouw te realise- ren. Het departement reageerde afwijzend. Afgezien van extra kosten vroeg men zich bij de Dienst Gebou- wen af of een Nederlandse gevel noodzakelijk was. 'Ligt het niet meer in de lijn om bij de bouw rekening te houden met de gebruikelijke bouwstijl van het land van vestiging en zal een Nederlandse gevel, hoe mooi dan ook van opzet, niet uit de toon vallen.'¹⁸ Vegter, die als 'rijksarchitect' landgenoten prefereerde, kreeg in Washington zijn zin, in Bonn niet.

NIUWBOUW IN ANTWOORD OP RUIMTEGEBREK EN GROEIENDE VERTEGENWOORDIGING

Toen Van Roijen in 1950 aan zijn ambtsperiode als am- bassadeur van de grootste Nederlandse diplomatieke vertegenwoordiging in het buitenland begon, trof hij in de Amerikaanse hoofdstad een sterk verouderd kan- toorgebouw aan. Het pand in Euclid Street, in 1921 aangekocht als residentie, bood vanaf 1944 onderdak aan de ambassade. Al snel kampte de groeiende post met ruimtegebrek. Bovendien was het gebouw sterk verouderd en weinig representatief.

In maart 1956 verzocht Van Roijen de minister van Buitenlandse Zaken om de oude kanselarij te vervan-

3. Maquette van Nederlandse kanselarij in Washington (Ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag)

gen door 'een modern, uitgebreid en in een gunstiger omgeving gelegen gebouw'. Het departement ondersteunde het verzoek en benadrukte de ligging in een achteruitgaande buurt. Na een bezoek aan Washington in september 1957 wees de minister van Financiën het verzoek af. De bewindsman erkende de problemen, maar was van mening dat een grote investering onder de toenmalige financiële omstandigheden niet gerechtvaardigd was.¹⁹ Toen twee jaar later het plafond van een van de kamers naar beneden kwam, kreeg de ambassadeur alsnog volmacht om op zoek te gaan naar een geschikte locatie. Zijn oog viel op een bouwperceel aan de Linnean Avenue, in een ruime villa-wijk grenzend aan het prachtige Rock Creek Park en op korte rijafstand van het State Department. Begin mei 1960 tekende hij het voorlopig koopcontract.²⁰

In Bonn voltrok zich een vergelijkbaar proces. Kort nadat de Nederlandse vertegenwoordiging in 1950 haar intrek had genomen in drie huurpanden in de Koblenzer Strasse en de Kölner Strasse in Bad Godesberg, kampte de ambassade met ruimtegebrek. Een in 1953 opgericht noodgebouw in de tuin van een van de huurpanden bood tijdelijk soelaas. Toen het verkeer door de Koblenzer Strasse toenam en de panden dringend onderhoud vergden, besloot de overheid een bouwperceel aan de Sträßchensweg in het Johanniterviertel te

kopen. Terwijl de ambassadeur in Washington aandrong op het snel leveren van een schetsontwerp vanwege de beperkte geldigheid van het koopcontract, adviseerde zijn ambtgenoot in Bonn de bouwplannen uit te stellen vanwege het tijdelijke karakter van de stad als regeringszetel van de nieuwe Bondsrepubliek.²¹

WASHINGTON: MEERVOUDIGE ONTWERPOEDRACHT

De keuze van Van Roijen voor een bouwperceel in een woonwijk was niet zonder risico. Volgens in Washington geldende regels konden betrokkenen tijdens speciale *hearings* georganiseerd door de Board of Zoning bezwaar maken tegen een bouwplan. Van meet af aan was bekend dat diverse omwonenden, waaronder een projectontwikkelaar van een bebouwingsplan tegenover het ambassade terrein, de nieuwbouwplannen van de Nederlandse overheid met grote waakzaamheid volgden en mogelijk zouden afkeuren. De overheid wenste de aankoop pas te bekrachtigen na goedkeuring door de Board. Om het bouwplan snel te kunnen voorleggen aan de Board adviseerde de rijksbouwmeester een meervoudige opdracht uit te schrijven.

In juli 1960 nodigde Vegter vier jonge Nederlandse architecten uit. Joost van der Grinten, Jan Verster, Jo

4. Entreehal kanselarij Washington (Ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag)

Kruger en Piet Tauber stonden aan het begin van carrières waarvan de Rijksgebouwendienst ‘hoge verwachtingen’ had.²² Vanwege ‘elders betoonde belangstelling en kundigheid in het scheppen van een eenheid van gebouw en groene omgeving’ beschikten de vier volgens Vegter over een ‘zodanig feeling voor het landschappelijke verantwoorde’, dat hun voorstellen het karakter van de omgeving niet zouden ‘schaden’, maar ‘in kwaliteit en aantrekkelijkheid verhogen’.²³ Na beoordeling van de vier plannen kreeg plan *Zestien* van Tauber lof voor ‘de voortreffelijke aanpassing aan het terrein, de gelukkige plaatsing van de bouwmassa’s en de goede ligging van de parkeerterreinen’ evenals de ‘karaktervolle eenvoud’ van de architectuur. Het ontwerp behoefde wel enige aanpassingen, maar deze konden volgens de jury eenvoudig en zonder aantasting van de opzet worden doorgevoerd.²⁴

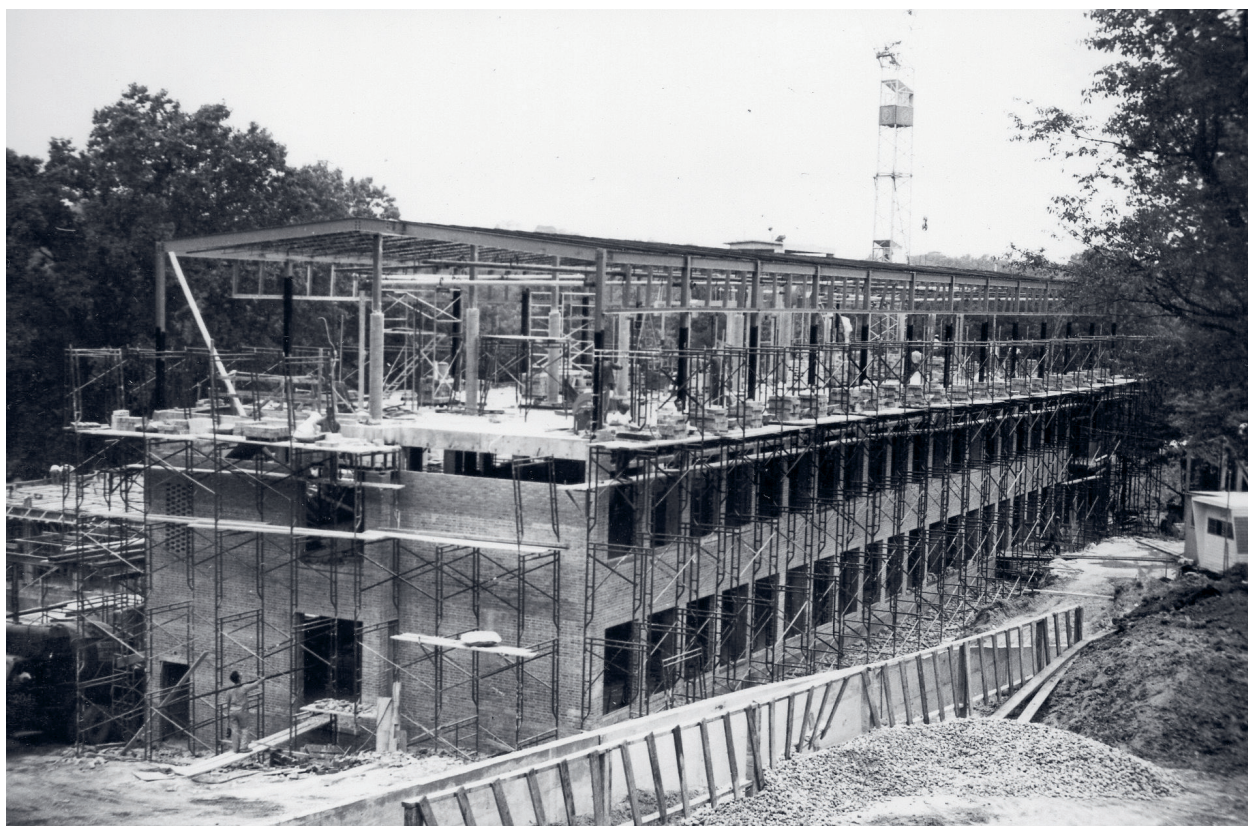
Een maand na de uitslag vertrok Piet Tauber (1927-2017) met een in Amsterdam vervaardigde maquette naar Washington om zijn schetsontwerp te verdedigen voor de Board of Zoning (afb. 3). Later schreef hij hierover: ‘De diverse a.s. burens gaven hun visie en een speculatiebouwer met grond aan de overkant van de weg was lastig, maar toch kwamen we daar zonder kleerscheuren doorheen.’²⁵

Helemaal vlekkeloos verliep de voorbereiding niet. Speculatiebouwer W. Taylor bleef zich tegen de plannen verzetten, waardoor de bouw pas eind 1961 startte. In de tussentijd werd Tauber op aanraden van de ambassade bijgestaan door het lokale architectenbureau van Bob Deigert en Dave Yerke. De uitvoering was in handen van het aannemersbedrijf H.J. Nederhorst uit Gouda, dat hiervoor een joint venture had afgesloten met de Amerikaanse firma Wm.P. Lipscomb Inc. De Nederlands-Amerikaanse combinatie had als voordeel dat zowel ‘de plaatselijke aspecten’ als de ‘aanvoer van Nederlandse bouwmaterialen’ en de ‘verwerking door Nederlandse specialisten’ gewaarborgd werden. Bovendien was men, zo schreef de aannemer in een brief aan de minister, op deze manier ‘verzekerd van het Nederlandse aspect in het bouwwerk’.²⁶

De essentie van het ontwerp was volgens Tauber het spel van de bouwmassa’s met voorplein, terrassen en parkeerplaatsen in het glooiende terrein met zijn mooie beplanting. Hoewel er in de uitwerking was gedacht aan Hollandse elementen, zat de kracht van het ontwerp in het inspelen op het hoogteverschil in het terrein, van noord naar zuid oplopend tot 25 meter – ‘Niet bepaald een Hollands gegeven’.²⁷ Voor inspiratie had Tauber dan ook over de eigen landsgrenzen gezocht. De campus van de universiteit van Aarhus van C.F. Møller uit 1946 diende als voorbeeld voor de ligging, terwijl het raadhuis van Aarhus ontworpen door Møller en Arne Jacobsen uit 1942 als inspiratiebron diende voor de vormgeving en detaillering van het exterieur.²⁸

De ambassade kent een gelede bouw van drie bouwmassa’s: twee kantoorvleugels verbonden door een middendeel met representatieve ruimten.²⁹ De ruimtelijke opzet van de kantoorvleugels is gelijk. Per verdieping bevinden zich twee zones met (kantoor)vertrekken, die worden ontsloten door een middengang. Het representatieve middendeel kent een verbijzonderde ruimtelijke opzet. Een monumentale trap geeft toegang tot de entreehal met vide op de eerste verdieping (afb. 4). De kantine en het auditorium zijn rechtstreeks vanuit de hal bereikbaar. De ambassadeurskamer, bibliotheek en vergaderzaal op de tweede verdieping zijn via een trap en gaanderij bereikbaar.

Het gebouw heeft een constructieve opbouw van gewapend beton aan de buitenzijde bekleed met een huid van baksteen (afb. 5 en 6). Het is geen betonskelet, maar een binnenspouwmuur van gewapend beton met een balkloze vloerplaat, eveneens van gewapend beton. Halverwege de overspanning worden de vloerplaten ondersteund door ronde slingerstijlen van gebouchardeerd kwartsbeton. De buitenspouwmuur is van halfsteens metselwerk en volgens Amerikaanse bouwtraditie direct tegen de betonnen binnenmuur geplaatst.³⁰ De pui van de ontvangsthal in Franse Buxy-kalksteen en de licht hellende, koperen zadelda-

5 en 6. Kanselarij in Washington in aanbouw (Ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag)

7. Prinses Beatrix plaatst gedenksteen in kantelarij in Washington (Ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag)

ken geven het geheel enig gewicht. Het afstappen van de in Nederland ‘vertrouwde spouwmuur’ was volgens Tauber de meest ingrijpende wijziging ten opzichte van het oorspronkelijke ontwerp.³¹

TAUBER: EENVOUD EN TERUGHOUDENDHEID

De muuropbouw mag dan typisch Amerikaans zijn, de bakstenen gevels met repeterende openingen verwijzen in materiaalgebruik en vormgeving naar het thuisland. De circa 350.000 Brabantse bakstenen en honderden houten kozijnen werden uit Nederland aangevoerd. De gevels, die volgens de architect secundair waren aan de compositie van de bouwmassa’s en ‘geen opsiering’ behoefden, werden in Vlaams metselverband uitgevoerd. Dit is opmerkelijk, omdat dit metselverband doorgaans bij dragende muren wordt toegepast, maar in Washington decoratief, als gevelbekleding. Hierover heeft Tauber zich niet uitgelaten, hij sprak slechts over een persoonlijke voorkeur voor ‘mooie stille maar levendige baksteenvlakken met daarin scherp uitgesneden gaten’. Door een kantelaaf van twee centimeter en geen uitstekende raamdorpels toe te passen, benadrukte hij de vlakheid van de gevels. Het was ‘dit platte, lineaire en kleurige’ waarom de Amerikanen het gebouw ‘zo Hollands’ vonden.³² In een interview met *Het Vrije Volk*: ‘Ik streef naar eenvoudige, eerlijke vormgeving, waarbij ik poog een zo ide-

aal mogelijk vergelijk te vinden tussen de doelmatigheid, de omgevingen de uiterlijke verschijningsvorm.’³³ De sobere materiaalkeuze en kleurstelling van het exterieur zijn doorgevoerd in het interieur, waar wit geschuurde muren, natuurstenen vloeren en houten plafonds overheersen, met uitzondering van het auditorium met zijn rode plafond en een roodbruine vloerbedekking.³⁴

ONTVANGST BIJ PUBLIEK EN CRITICI

De publieke opinie was positief over de ambassade. Bij de beschrijving van het gebouw werd regelmatig verwezen naar de eigenschappen van de Nederlanders: ‘praktisch, helder, solide, op het eerste gezicht wat saai, doch bij nadere kennismaking meer innerlijke charme tonend dan men aanvankelijk vermoedde’.³⁵ De woorden van de geestelijk vader, die het sober uiterlijk en verfijnd interieur vergeleek met de Nederlandse volksaard, vonden gretig aftrek.³⁶ Ook het gebruik van de Hollandse baksteen werd veelvuldig opgemerkt. De nieuwe ambassade was een pronkstuk van baksteen met een typisch Hollands karakter: ‘eenvoudig, degelijk en stijlvol’ (afb. 7).³⁷

Bijzonder positief was *The Washington Post*.³⁸ Architectuurcriticus Wolf Von Eckardt sprak slechts in superlatieven: ‘Superb’, ‘tasteful quality’ en ‘modern without fuss, grilles and fins’. In plaats van ‘flashy

ostentation' stond het gebouw voor 'Quiet Quality'. Zonder te pronken 'in an age of neurotic "self-realization"' was het gebouw 'quietly sure of itself'. Von Eckardt herkende in het gebouw de eenvoud, eerlijkheid en het respect voor materiaal zoals bij H.P. Berlage. Ook verwees hij naar het strakke werk van Piet Mondriaan, maar daarnaast bevatte het bouwwerk 'a more indigenous warm and human quality', zoals het Hilversumse stadhuis van W.M. Dudok. Ongeacht aan wie Tauber schatplichtig was, de ambassade was 'an exceptionally pleasing building simply because it has been carefully designed through and through with exceptional care and thought'. Alleen al het feit dat de ramen openingen waren die uitnodigden 'to sit by them and look out of them. [...] They frame the view out of sheltered, not glass-walled rooms.' De Amerikaan was duidelijk geen voorstander van modernistische architectuur.

Naast alle nationale en internationale lof voor het gebouw, dat het prestige van Nederland op het gebied van architectuur in de VS zou vergroten, was er ook kritiek.³⁹ 'Een gemiste kans in Washington', kopte het *Eindhovens Dagblad*. Het gebouw werd omschreven als een strikt, zakelijk kantoorgebouw waarin 'niets speels, weinig gezelligs en zelden iets origineels' viel te ontdekken: 'Nederland op een wat mistige morgen'.⁴⁰ Ook de initiator van de bouwplannen, de ambassadeur, was verdeeld positief. Van Roijen, die publiekelijk sprak over een belangrijk stuk Nederlands vlagvertoon, liet zich in een interne memo ontvallen de ambassade 'weinig spectaculair' te vinden.⁴¹

BONN: OPDRACHT AAN EEN LOKALE ARCHITECT

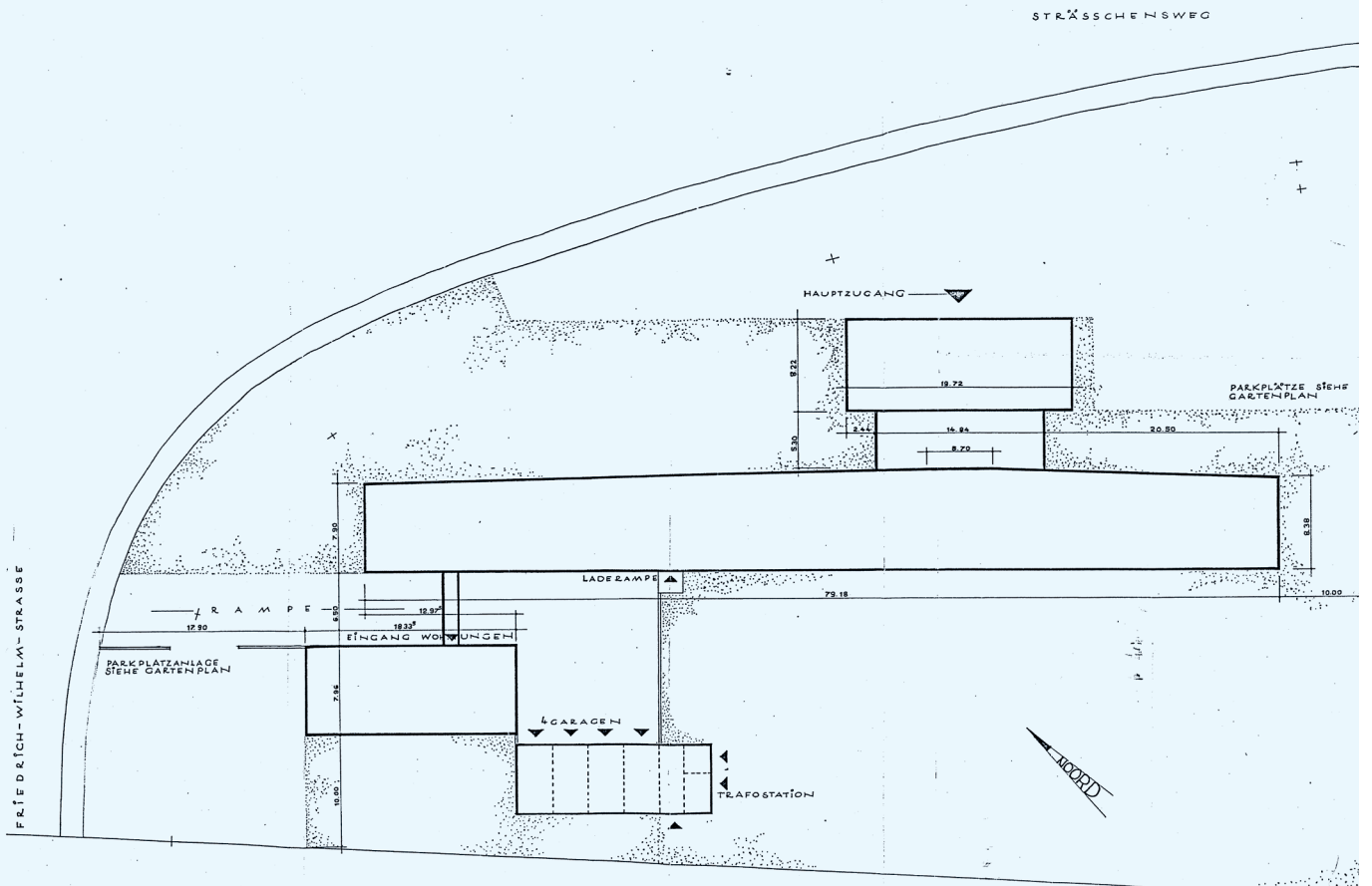
De bouwplannen in Bonn dateren uit de jaren vijftig. In 1954 ontving de Duitse architect Woldemar Von Holly opdracht tot het maken van een 'Vorentwurf'.⁴² Het ambassadeterrein aan de Sträßchensweg hoek Friedrich-Wilhelm-Straße gelegen in het Johanniterviertel bleef vanwege de politieke ontwikkelingen echter onbebouwd. Begin jaren zestig, toen er geen bezwaren meer waren tegen een permanente vestiging in de Bondshoofdstad, werd er op initiatief van de in 1959 aangetreden ambassadeur H.F.L.K. van Vredenburg een nieuwe architect gezocht.

De verhoudingen tussen de Rijksgebouwendienst en Buitenlandse Zaken, in het bijzonder de diplomaten ter plaatse, leidden regelmatig tot irritaties. In een telexbericht van 6 augustus 1961 schreef Van Vredenburg over 'moeilijkheden met de rijksbouwmeester'. Vegter, die zich eerder al negatief had uitgedrukt over de wens van de ambassade voor een lokale architect, zou de bouw van de ambassade andermaal hebben vertraagd. De ambassadeur deed een dringend beroep op het departement om de moeilijkheden uit de weg te ruimen.⁴³ Nog dezelfde maand bezocht Vegter daarom Ernst van Dorp (1920-2003), een van de drie door de ambassade voorgedragen Duitse architecten. Het oeu-

vre van de jonge Duitser was weliswaar bescheiden, maar bevatte een aantal representatieve gebouwen, waaronder de Duitse ambassade in Rio de Janeiro (1959). In Bonn bezocht de rijksbouwmeester naast het bureau van Van Dorp diens Haus des Deutschen Handwerks (1953) en het hoofdkantoor van de Sparkasse (1955). De professionele deskundigheid en het organisatorisch vermogen van de architect maakten indruk op Vegter. 'Een zeer vakkundig en begaafd architect, die het ontwerp en de realisatie in gelijke mate royaal beheerst.' Een specifieke bouwstijl werd niet genoemd.⁴⁴

Het eerste schetsontwerp was binnen een maand gereed. In samenspraak met de ambassade werkte Van Dorp het ontwerp uit, waarna het in november in Den Haag werd gepresenteerd. Termeer en Vegter waren enthousiast. Tijdens zijn verblijf bezocht Van Dorp diverse Haagse overheidsgebouwen. Bij een volgend bezoek zouden het Bouwcentrum in Rotterdam en van Vegter onder meer het Huis der Provincie in Arnhem worden bezocht, schreef Van Dorp in een *Aktennotiz*.⁴⁵ De architect kreeg opdracht om in samenspraak met de ambassade de bouwvoorbereiding uit te voeren en de benodigde ingenieurs te regelen. Op 24 januari 1962 bevestigde ambassadeur Van Vredenburg namens Buitenlandse Zaken de opdracht aan Van Dorp. In het contract werd expliciet vermeld dat bij de aanbesteding zowel Duitse als Nederlandse aannemers zouden worden uitgenodigd.⁴⁶ Uiteindelijk werden zes aannemers, onder wie drie Nederlandse en drie Duitse, gevraagd een offerte in te dienen. Op advies van de architect werd de bouw in juni 1962 vergund aan de Duitse firma Gebr. Eimermacher GmbH uit Bonn.⁴⁷ Op 28 september 1962 legde Van Vredenburg de eerste steen. Ruim anderhalf jaar later, 28 april 1964, opende zijn opvolger Van Ittersum de nieuwbouw. Na de Verenigde Staten, Frankrijk en Groot-Brittannië was Nederland de vierde natie die zich met een nieuw, modern ambassadegebouw presenteerde in de Bonds-hoofdstad.⁴⁸

Het gebouw bestond oorspronkelijk uit drie bouwdelen, een kantoorgebouw, een entreegebouw met representatieve ruimten en een woongebouw (afb. 8). Alle gebouwen zijn in een laagbouw van beton en staal uitgevoerd en hebben gedeeltelijk dragende muren. Het kantoorgebouw is negentig meter lang en bestaat uit drie bouwlagen, grotendeels uitgevoerd in strakke Hollandse baksteen, met een glazen vliesgevel aan de achterzijde. Het entreegebouw is vormgegeven als een glazen paviljoen met koperen frame en voordeur. Via een open trappenhuis zijn de grote ontvangstzaal met zicht op de Rijn en de kantoorverdiepingen aan de achterzijde bereikbaar (afb. 9). Eronder bevindt zich een schuilkelder. De interactie tussen gebouw en omgeving was, volgens de architect, essentieel voor het ontwerp. De openheid van de glazen ingangspartij en

8. Plattegrond en situatie kanselarij in Bonn (Kerstin Würker, Bonn)

9. Trappenhal en ontvangstruimte kanselarij in Bonn (Nationaal Archief, Den Haag)

houten trap bood buitenstaanders een blik naar binnen. Omgekeerd ontving het ambassadepersoneel bij het verlaten van hun bureau 'een wijde blik' op de omgeving.

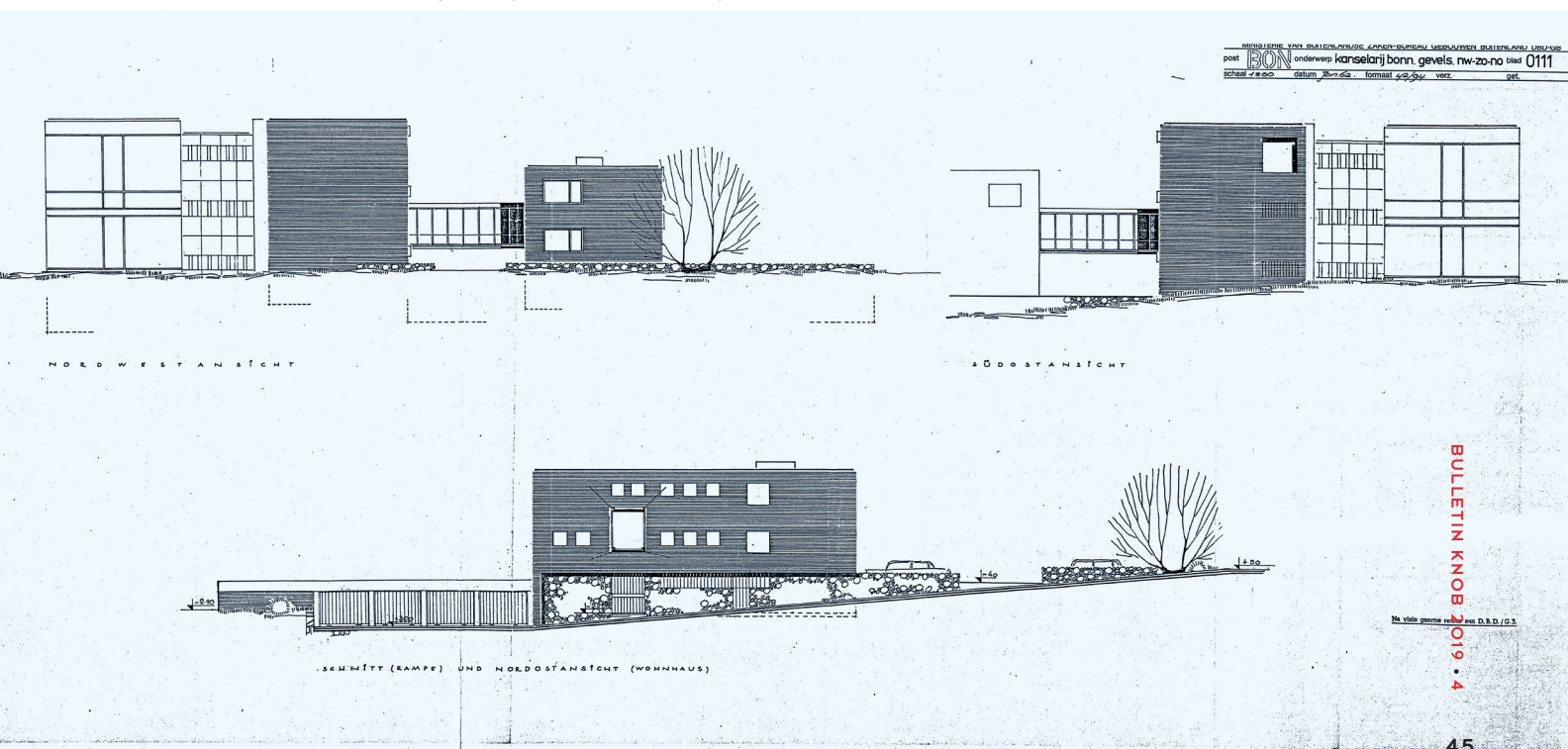
Het open karakter van het paviljoen contrasteert sterk met de bakstenen voorgevel van het kantoorgebouw, die slechts wordt onderbroken door vierkante raamopeningen, een terugkerend architectonisch element in het werk van Van Dorp (afb. 10).⁴⁹ De massiviteit van de gevel is versterkt doordat de kozijnen iets zijn teruggeplaatst in de muur. De kantoorgevel loopt naar de zijkanten subtiel terug, waardoor het paviljoen optisch meer nadruk heeft. Het gesloten trappenhuis vormt de verbinding tussen het glazen paviljoen en de lager gelegen bakstenen kantoorvleugel. De gevels van het trappenhuis zijn uitgevoerd in Hollandse baksteen in sierverband (afb. 11). Het woonhuis, gelegen aan de achterzijde van het kantoorgebouw, is eveneens in baksteen en met dezelfde vierkante raamopeningen uitgevoerd. Aan de tuinzijde bevindt zich een glazen loopbrug verbindt het woongebouw met het kantoorgebouw. Net als het exterieur kenmerkt ook het interieur zich door een combinatie van modern en traditioneel. Terwijl de kantoorruimten, met uitzondering van de ambassadeurskamer, neutraal en sober zijn vormgegeven, geven de natuurstenen vloer van Noorse kwartsiet in de entreehal, de hardhouten trap en de trapleuningen van staal en hout het ontvangstgedeelte een representatieve uitstraling.⁵⁰

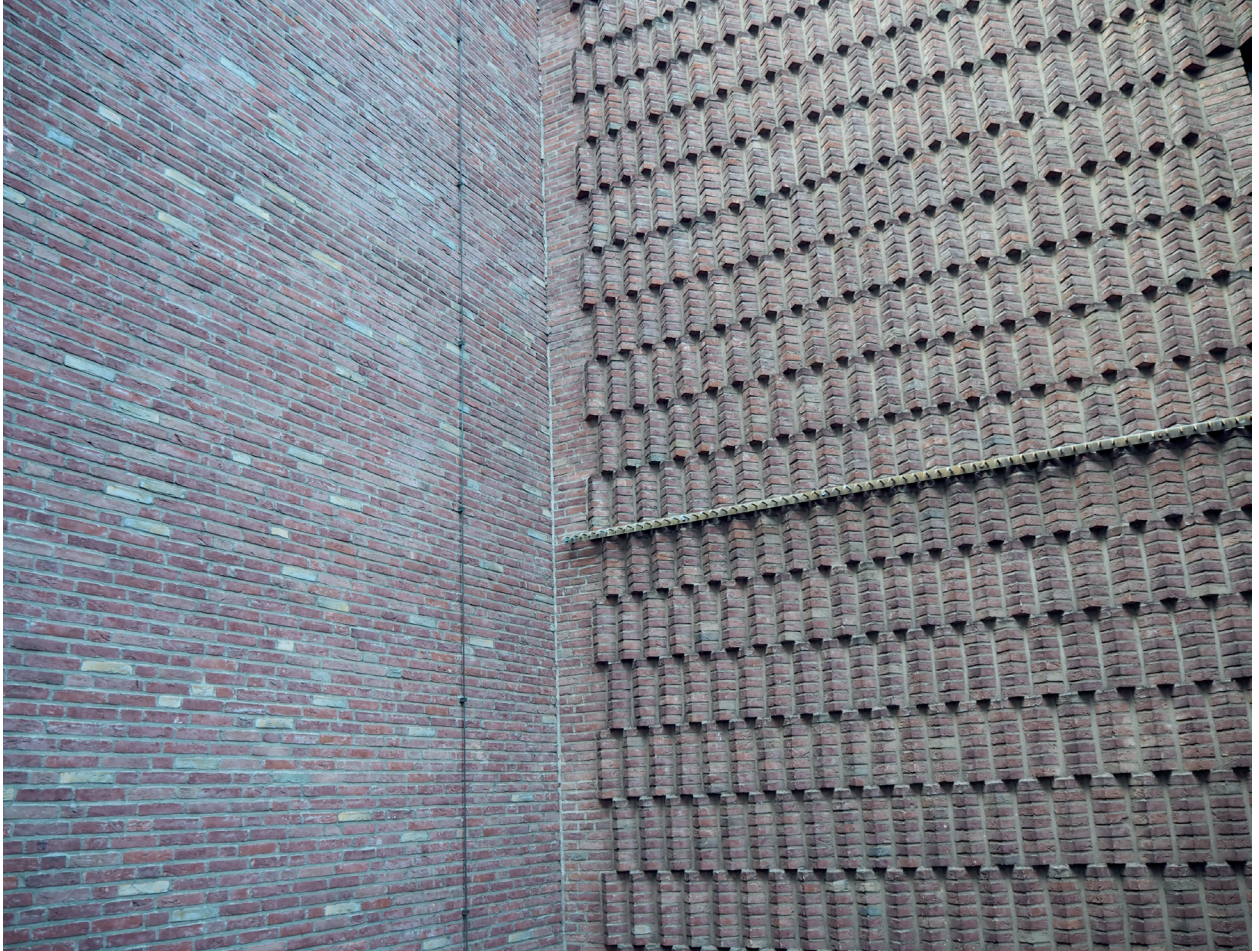
VAN DORP: VERWANTSCHAP EN BESTENDIGHEID

Hoewel de ambassade niet het eerste representatieve gebouw was dat Van Dorp ontwierp, benadrukte de architect in een interview de bijzondere uitdaging van de Nederlandse opdracht.⁵¹ Als symbool van een natie in het buitenland was een ambassadegebouw volgens Van Dorp niet zomaar een kantoorgebouw. Een ambassadegebouw diende zich als een 'wáárdige representatie van het land' aan te passen aan de landsaard en de omgeving zonder opvallend de aandacht te trekken, maar wel met een eigen karakter. Het teruggrijpen van hedendaagse moderne architecten op 'antieke expressies' en de geschiedenis met als resultaat 'paleisachtige concepties in moderne materialen' was volgens hem niet de oplossing. Niet de vorm maar het materiaal leverde een representatief gebouw, dat 'mooi' moest verouderen. Behalve 'verwant' aan het land waarin gebouwd werd, moesten de materialen dan ook 'duurzaam' en 'bestendig' zijn. Als slecht voorbeeld noemde Van Dorp de regeringsgebouwen in Bonn, die steeds opnieuw moesten worden gepleisterd. Baksteen en glas daarentegen waren duurzame materialen, die naarmate ze ouder werden ook meer karakter toonden.

Op initiatief van Van Dorp werd in combinatie met beton en glas gekozen voor de toepassing van Hollandse baksteen. In plaats van de baksteen als verwijzing naar het thuisland te noemen, benadrukte Van Dorp juist de verwantschap met het architectuurbeeld in steden als Keulen. Door de grote diversiteit in kleur

10. Gevels en aanzichten kanselarij Bonn (Kerstin Würker, Bonn)

11. Detail bakstenen gevel trappenhuis kanselarij Bonn, in sierverband (foto auteur, 2018)

was het bovendien eenvoudig om aan te sluiten op de omgeving van het Rijnlandschap, waar een te donkere steen uit de toon viel en een te gele ‘te industrie-achtig’ overkwam. De bakstenen gevels verwezen eerder naar het gastland dan het thuisland. Dit gold ook voor de moderne vormgeving van het paviljoen en de glazen vliesgevels, die volgens Van Dorp waren ingegeven door de moderne architectuur van de regeringsgebouwen in Bonn.

PUBLIEKE ONTVANGST

De Nederlandse overheid had naar eigen zeggen een voorbeeld van ‘staatlicher Repräsentation’ gebouwd, zonder daarbij te kiezen voor een specifieke architectuurstijl. ‘Historismus und Modernismus sind fehl am Platz, grosszügige Form und noble Zurückhaltung sollten Richtschnur sein.’⁵² Enkele dagen na de opening schreef Van Ittersum een brief aan de minister van Buitenlandse Zaken. Daarin sprak hij over ‘een zeer bevredigende belangstelling van Duitse zijde’. Tweehonderdvijftig genodigden onder wie hoge Duitse bewindslieden, vertegenwoordigers van de stad, diverse bedrijven en banken, en ‘leidende’ Duitse en ‘vooraanstaande’ Nederlandse journalisten hadden de opening bijgewoond.⁵³ Eerder had de ambassadeur aangegeven, dat ‘gedachtig een gelijksoortige gebeurtenis te Washington’ ‘enige feestelijkheid’ op zijn plaats was en de aanwezigheid van de minister en staatssecretaris gewenst werd. Beide bewindslieden

zouden tot zijn ergernis ontbreken. ‘[Het] zal toch niet onopgemerkt blijven dat de ambassade in het verre Washington meer officiële Nederlandse aandacht heeft gekregen dan die in het nabije Bonn.’⁵⁴

De vrees van de ambassadeur voor te weinig belangstelling bleek voorbarig. Genodigden en architectuurdeskundigen waren het eens: ‘een uitermate geslaagde combinatie tussen functionele architectuur, zakelijkheid en aan het landschap aangepaste esthetiek’.⁵⁵ ‘Een kraakzindelijk Nederlands gebouw’, ‘het fraaiste en modernste ambassadegebouw, dat Nederland in het buitenland bezat’, oordeelden andere Nederlandse dagbladen.⁵⁶ Het paviljoen werd vergeleken met een eigentijdse kraamkliniek, symbool voor het nieuwe, opborrelende leven. De bakstenen muren hadden een kloosterachtige ingetogenheid, die paste bij beroepsdiplomaten. Het gebouw was bovendien volkomen in overeenstemming met de Nederlandse efficiency en zuinigheid: mocht de Bondsregering in de toekomst naar Berlijn vertrekken dan kon de Nederlandse kanselarij altijd dienstdoen als kraamkliniek of klooster.⁵⁷ Naast positieve geluiden waren er ook negatieve geluiden, zij het spaarzaam en hoofdzakelijk vanuit het thuisland. Volgens een Haagse krant waren er slechts twee zaken typisch Nederlands: de vlag en de wapperende was van de huismeester.⁵⁸ Ook Van Ittersum, die in de openbaarheid sprak over ‘ein so schönes und modernes neues Gebäude’, was persoonlijk niet gecharmeerd.⁵⁹ Men kon van mening verschillen of ‘de

kanselarij' als zodanig geslaagd was, maar zelfs 'met de beste wil van de wereld' was er volgens hem 'niets in Van Dorps kanselarij dat Nederlanders [aanspraak] te ontdekken!'⁶⁰

De vrees van de Nederlandse overheid dat de nieuwbouw in het gastland verkeerd zou worden uitgelegd, bleek ongegrond. Duitse kranten omschreven de ambassade als het 'modernste und eleganteste Gebäude aller Botschaften in Bonn' en als 'ein Schmuckstück für das Regierungsviertel'.⁶¹ Het glazen paviljoen stond symbool voor 'das Auge der Botschaft' en was een goed voorbeeld van 'staatlicher Repräsentation'.⁶²

De combinatie tussen glazen transparantie en bakstenen geslotenheid werd in Duitsland als een typisch Hollandse ontwerp- en materiaalbenadering omschreven.⁶³ Naast de Hollandse baksteen, die vooral in krantenberichten werd benadrukt, herinnerden de heldere ordening en eenvoudige vormgeving aan de Nederlandse bouwstijl, waardoor het gebouw 'in einem ganz spezifischen Sinne national repräsentativ' zou zijn. Door het ingetogen karakter van de architectuur was het gebouw niet alleen representatief, maar voldeed het aan de algemene eisen van een ambassade in architectonische zin.⁶⁴ Door het gebruik van voor de Hollandse bouwcultuur typische details als de Hollandse baksteen en de 'großzügige Glasfenster' was het gebouw een verwijzing naar de opdrachtgever.⁶⁵ Maar het gebouw was meer dan een nationaal monument, het vormde de opmaat tot de internationale erkenning van Bonn als definitieve regeringszetel van de Bondsrepubliek Duitsland. Mede hierom werd de voormalige 'kanselarij' na het vertrek van de Nederlandse vertegenwoordiging naar Berlijn in 2001 op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst, als symbool voor de politieke geschiedenis van de Bondsrepubliek en haar buitenlandse betrekkingen in de jaren zestig.⁶⁶

DE NIEUWE AMBASSADES: PRAGMATIEK EN SYMBOLIEK

Terwijl het ambassadegebouw in Washington al meer dan een halve eeuw de Nederlandse vertegenwoordiging in de Verenigde Staten huisvest, heeft het gebouw

in Bonn zijn nationale status verloren. Als architectonisch erfgoed van de Bondsrepubliek bezit de voormalige ambassade anno 2019 vooral lokale betekenis.

In zowel Washington als Bonn koos de overheid voor een bouwperceel in een woonwijk, op gepaste afstand van de regeringszetel. Beide ontwerpers hielden nadrukkelijk rekening met de omgevingen en kozen voor een architectuur die weliswaar modern maar ingetogen was. Terwijl Tauber dit deed vanuit een persoonlijke ontwerphouding, verwees Van Dorp naar de specifieke functie van een ambassadegebouw. Het resultaat was in beide gevallen een sterk contextueel gebouw, dat volgens de publieke opinie in zijn materiaalgebruik, sobere architectonische uitstraling en strakke, zakelijke vormgeving representatief was voor Nederland. Hoewel ook de diverse bewindslieden tijdens de opening van de gebouwen in 1964 spraken over de symboliek van de ambassades, is op basis van archiefmateriaal niet vast te stellen dat de nationale betekenis van de gebouwen in de ontwerpopdracht als zodanig was verwoord. De aanleiding tot de bouw was in zowel Washington als Bonn vooral pragmatisch: ruimtegebrek. Stijl noch materiaal werd voorgeschreven. De ingetogen sobere architectuur vond haar oorsprong in de wens van de Nederlandse overheid om aan te sluiten op de bestaande situatie en verwijst vooral naar de functie van de ambassade, als de diplomatieke werkplek van een klein land. In Washington en Bonn gaf de Nederlandse overheid de voorkeur aan ingetogen Nederlands vlagvertoon in plaats van nationale architectonische statements. In hoeverre dit een bewuste politieke strategie was, die mogelijk ook bij latere Nederlandse ambassadegebouwen is toegepast en daarom als typisch Nederlands kan worden bestempeld, is een centrale vraag van het promotieonderzoek. De ambassades in Washington en Bonn tonen hoe vooral een evenwicht werd gezocht met de context van het gastland. Het was in ieder geval deze 'stille kwaliteit' in plaats van 'opzichtig uiterlijk vertoon' waarmee de Nederlanders, volgens Von Eckardt, op gepaste wijze de aandacht trokken. Een vermogen, dat volgens de Amerikanen, vooral 'small countries' bezaten.⁶⁷

NOTEN

1 De begrippen ambassade, ambassadegebouw en kanselarij behoeven enige toelichting. Het begrip ambassade duidt zowel op 'de gezamenlijke vertegenwoordigers van een regering bij een andere, de ambassadeur met zijn raden, secretarissen en verdere beampten' als op 'het gebouw, waarin de ambassade gevestigd is' (*Van Dale. Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*). Het gebouw van de ambassade, ofwel het ambassadegebouw, wordt tevens aangeduid met het begrip

kanselarij. De kanselarij is het kantoorgebouw van de diplomatieke vertegenwoordiging. In de officiële stukken in de geraadpleegde archieven wordt het ambassadegebouw bijna altijd aangeduid als kanselarij. In dit artikel is vooral gekozen voor de meer gangbare begrippen van ambassade en ambassadegebouw.

2 Den Haag, Nationaal Archief (NL-HANA), 2.05.118, Ministerie van Buitenlandse Zaken: Codearchief 1955-1964, inv.nr. 29770, openingstoespraak van L. de Block (28 januari 1964).

3 Van Roijen deed deze uitspraak tijdens het plaatsen van de gedenksteen door prinses Beatrix op 20 april 1963. Geciteerd in: 'Nieuwe Nederlandse ambassade in Washington wellicht nog in augustus gereed', *Algemeen Handelsblad*, 4 mei 1963.

4 NL-HANA, 2.05.149, Nederlandse Ambassade en Consulaten in Bondsrepubliek Duitsland, inv.nr. 353, 'Grusswort' van G.E. Baron van Ittersum, 24 april 1964.

5 Ik beperk me in dit artikel tot het noemen van een aantal sleutelpublicaties

- over politiek, nationale identiteit en architectuur: L.J. Vale, *Architecture, Power and National Identity*, London/New York 2008 (1992); R. Quek en D. Deane, *Nationalism and Architecture*, Ashgate 2012; F. Floré en C. McAtee, *The Politics of Furniture. Identity, Diplomacy and Persuasion in Post-War Interiors*, Londen/New York 2017. Over diplomatieke architectuur verschenen o.a. J.C. Loeffler, *The Architecture of Diplomacy. Building America's Embassies*, New York/Princeton 2011 (1998); K. Englert en J. Tietz (red.), *Botschaften in Berlin*, Berlin 2004; K. Fleischmann, *Botschaften mit Botschaften. Von Raumbildern und einer Neuen Länderkunde*, Oldenburg 2008; L. Elmenhorst, *Kann man national bauen? Die Architektur der Botschaften Indiens, der Schweiz und Großbritanniens in Berlin*, Berlin 2010; J. Hort, *Architektur der Diplomatie. Repräsentation in europäische Botschaftsbauten, 1800-1920*, Göttingen 2014.
- 6 Over Nederlandse ambassadebouw verschenen o.a. de volgende overzichten: S. Grip, *Ver Bouwen. De huisvesting van de Nederlandse diplomatieke vertegenwoordiging*, Rotterdam 2009; B. Colenbrander en H. Damen, 'Beeldvorming over de Nederlandse architectuur in de wereld 1980-2013', in: T. Bevers e.a., *Nederlandse kunst in de wereld. Literatuur, architectuur en beeldende kunst 1980-2013*, Nijmegen 2015, 148-231; H. Damen, 'Nederlandse residenties als zinnebeeld van de natie. De diplomatieke interieurs van Jan Holstein', *Eigenbouwer* 8 (2017), 34-49.
- 7 M.T.A. van Thoor, *Het gebouw van Nederland. Nederlandse paviljoens op de wereldtentoonstellingen*, Zutphen 1998.
- 8 Dit artikel maakt deel uit van het promotieonderzoek van de auteur naar de betekenis en de iconologie van de Nederlandse ambassadebouw vanaf de Tweede Wereldoorlog tot heden, uitgevoerd aan de Leerstoelgroep Architectuurgeschiedenis en -theorie aan de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Eindhoven onder begeleiding van prof. dr. B.J.F. Colenbrander.
- 9 NL-HANA, 2.05.118, Buitenlandse Zaken/Code-Archief 55-64, inv.nr. 29770, openingstoespraak van L. de Block, 28 januari 1964; M. Tak, 'Nederland: prestatie en prestige in Washington', *Elseviers Weekblad*, 8 februari 1964.
- 10 NL-HANA, 2.05.118, Ministerie van Buitenlandse Zaken: Codearchief 1955-1964, inv.nr. 29770, openingstoespraak van L. de Block, 28 januari 1964.
- 11 NL-HANA, 2.05.149, Nederlandse Ambassade en Consulaten in Bondsrepubliek Duitsland, inv.nr. 353, 'Grusswort' van G.E. Baron van Ittersum, 24 april 1964.
- 12 NL-HANA, 2.05.51, Directie Buitenlandse Dienst, (1940) 1945-1954 (1955). *Inventaris van het archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Directie Buitenlandse Dienst, 1945-1954*, 8.
- 13 *Nederlandse staatsmanak voor iedereen*, Zaltbommel, 1951, 61. Vanaf 1952 wordt ook 'inrichting' genoemd.
- 14 NL-HANA, 2.05.118, Buitenlandse Zaken/Code-Archief 55-64, inv.nr. 29737. In een schrijven van de Chef DBD aan alle posten, d.d. 26 april 1954, wordt melding gemaakt van een regeling met de Rijksgebouwendienst.
- 15 J.A.A. Bervoets (samenst.), *Het Rijk onder dak. Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de rijksoverheid op het beleidsterrein van de rijkshuisvesting, 1945-1994 en in het bijzonder de Rijksgebouwendienst (1922-1994)*, Den Haag 1997, 34.
- 16 Bervoets 1997 (noot 15), 34.
- 17 Rotterdam, Het Nieuwe Instituut (HNI), archief Vegter (Vegt.1640), het dagboek van de rijksbouwmeester.
- 18 NL-HANA, 2.05.51, Directie Buitenlandse Dienst, (1940) 1945-1954 (1955), inv.nr. 735, memorandum van DBD/GB aan Chef DBD, 12 november 1953.
- 19 NL-HANA, 2.05.118, Buitenlandse Dienst/Code-Archief 55-64, inv.nr. 29765, brief van Van Roijen aan minister van Buitenlandse Zaken, 7 maart 1956; memo van DBD/GB aan Chef DBD, 28 juni 1956; brief van minister van Financiën aan minister van Buitenlandse Zaken, 12 december 1957.
- 20 NL-HANA, 2.05.118, Buitenlandse Dienst/Code-Archief 55-64, inv.nr. 29766, bericht van Van Roijen aan DBD/GB, 23 mei 1960.
- 21 In diverse notities en correspondentie tussen 1955 en 1960 wordt aangehaald dat afhankelijk van de politieke ontwikkeling in Bonn al dan niet wordt overgegaan tot de bouw van een nieuwe Nederlandse kanselarij. Zie o.a.: NL-HANA, 2.05.118, Buitenlandse Dienst/Code-Archief 55-64, inv.nr. 29752, notitie van de minister van Buitenlandse Zaken aan de Minister van Financiën, 26 oktober 1955; NL-HANA, 2.05.114, Ambassade en Consulaten Duitsland, inv.nr. 350-355, brief van ambassadeur aan minister van Buitenlandse Zaken, 2 juni 1959.
- 22 NL-HANA, 2.05.118, Buitenlandse Dienst/Code-Archief 55-64, inv.nr. 29766, memo van Hoofd DBD/BG aan Chef DBD, 17 juni 1960.
- 23 NL-HANA, 2.05.118, Buitenlandse Dienst/Code-Archief 55-64, 2.05.118, inv.nr. 29766, brief van Vegter aan Termeer, 8 juli 1960.
- 24 'Meervoudige opdracht voor de kanselarij der Nederlandse ambassade in Washington', *Bouwkundig Weekblad* 78 (1960) 24, 534-551.
- 25 P. Tauber, 'De nieuwe kanselarij van de Nederlandse ambassade te Washington', *Bouwkundig Weekblad* 82 (1964) 1, 17-22; *Bouw* 19 (1964) 36, 1222-1227.
- 26 NL-HANA, 2.05.118, Buitenlandse Dienst/Code-Archief 55-64, inv.nr. 29766, brief van N.V. tot Aanneming van Werken v/h H.J. Nederhorst aan minister van Buitenlandse Zaken, 19 juni 1961.
- 27 Schriftelijke toelichting op ontwerp van Piet Tauber in bezit van auteur, 6 juni 1996.
- 28 D. Keuning, *Piet Tauber 1927. Bouwen in opdracht*, Rotterdam, 2012, 109.
- 29 Tauber 1964 (noot 25); *Bouw* 1964 (noot 25).
- 30 T.C. Droogh, 'Twee nieuwe ambassades van Nederlandse baksteen. Representatieve bouwwerken', *Baksteen. Tijdschrift gewijd aan de eigenschappen en toepassing van kleiprodukten* 6 (1964) 2, 2-10.
- 31 Tauber 1964 (noot 25) en *Bouw* 1964 (noot 25).
- 32 Tauber 1964 (noot 25), 21.
- 33 'Bouwmeester', *Het Vrije Volk*, 24 november 1960.
- 34 Tauber 1964 (noot 25), 21.
- 35 *Haagsche Courant*, 19 november 1963.
- 36 'Nieuwe Nederlandse ambassade in Washington wellicht nog in augustus gereed', *Algemeen Handelsblad*, 4 mei 1963.
- 37 *De Volkskrant*, 28 januari 1964.
- 38 W. Von Eckardt, 'New Dutch Embassy is Rare Treat of Quality', *The Washington Post*, 3 november 1963.
- 39 Tak 1964 (noot 9).
- 40 *Eindhovens Dagblad*, 15 februari 1964.
- 41 NL-HANA, 2.05.118, Buitenlandse Dienst/Code-Archief 55-64, inv.nr. 29769, memo van Van Roijen aan DBD/GB hr. Wiegel, 8 augustus 1963.
- 42 A. Schyma, 'Hollands Schaufenster am Rhein. Die Königlich-Niederländische Botschaft in Bonn', *Denkmalpflege im Rheinland* nr. 4, 2001, 158-161. De status en vorm van dit voorontwerp zijn niet bekend. Schyma spreekt over een eerste ontwerp ontstaan in 1960 van Gebouwen Buitenland, dat zou bestaan uit een onregelmatig drievleugelig gebouw. Het is niet duidelijk of zij het ontwerp van Von Holy bedoeld.
- 43 NL-HANA, 2.05.118, Buitenlandse Dienst/Code-Archief 55-64, inv.nr. 29741, telexbericht van Van Vredenburg aan Ministerie van Buitenlandse Zaken, 6 augustus 1961.
- 44 NL-HANA, 2.05.118, Buitenlandse Dienst/Code-Archief 55-64, inv.nr. 29741, brief van plv. Directeur-Generaal Rijksgebouwendienst aan Chef van DBD van Ministerie van Buitenlandse Zaken met excerpt uit rapport van de rijksbouwmeester inzake de keuze van een architect voor de bouw van de kanselarij in Bonn, 10 oktober 1961.
- 45 NL-HANA, 2.05.118, Buitenlandse Dienst/Code-Archief 55-64, inv.nr. 29741, *Aktennotiz* van Van Dorp aan ambassade, 6 november 1961.
- 46 NL-HANA, Ambassade en Consulaten Duitsland 1955-1974, inv.nr. 353, brief van Van Vredenburg aan Van Dorp, 24 januari 1962.
- 47 NL-HANA, 2.05.118, Buitenlandse Dienst/Code-Archief 55-64, inv.nr. 29741, Vertrag Fa Eimermacher GmbH, 25 juni 1962.
- 48 Englert en Tietz 2004 (noot 5), 34.
- 49 Interview met Kerstin Würker, Bonn, 19 november 2018. Würker doet onderzoek naar het leven en werk van architect Ernst van Dorp in Bonn.
- 50 NL-HANA, 2.05.118, Buitenlandse Dienst/Code-Archief 55-64, inv.nr. 29741, *Baubeschreibung Für den Neubau der Kanselarij van de ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden te Bonn*, Ernst van Dorp, 23 maart 1962.

- 51 Droogh 1964 (noot 30).
- 52 NL-HaNA, 2.05.149, Ambassade en Consulat Duitsland, inv.nr. 353, *Mitteilung für die Presse*, 22 april 1964.
- 53 NL-HaNA, 2.05.149, Ambassade en Consulat Duitsland, inv.nr. 350-355, brief van Van Ittersum aan minister van Buitenlandse Zaken, 4 mei 1964.
- 54 NL-HaNA, 2.05.149, Ambassade en Consulat Duitsland, inv.nr. 350-355, telexbericht van Van Ittersum aan secretaris-generaal, 9 april 1964.
- 55 *De Volkskrant*, 1 mei 1964.
- 56 *Limburgs Dagblad*, 1 mei 1964; *Dagblad van Noord-Limburg*, 6 mei 1964; *Trouw*, 5 mei 1964.
- 57 *Limburgs Dagblad*, 1 mei 1964; *Dagblad van Noord-Limburg*, 6 mei 1964.
- 58 A. Pellens, *Ein Bonner baut. Ernst van Dorp 1950-2000*, Bonn 2000, 68-70.
- 59 NL-HaNA, 2.05.149, Ambassade en Consulat Duitsland, inv.nr. 350-355, brief van Van Ittersum aan minister van Buitenlandse Zaken (4 mei 1964).
- 60 NL-HaNA, 2.05.313, Ministerie van Buitenlandse Zaken: Code-archief 1965-1974, inv.nr. 26901, posttelegram van Van Ittersum aan minister van Buitenlandse Zaken (16 maart 1965).]
- 61 *Bonner Rundschau*, 28 april 1964.
- 62 *General Anzeiger*, 29/30 september 1962; *General Anzeiger*, 23 april 1964.
- 63 A. Denk en I. Flagge, *Architekturführer Bonn*, Berlijn 1997, 59.
- 64 U. en J. Zänker, *Bauen im Bonner Raum 49-69*, Düsseldorf 1969, 125.
- 65 Pellens 2000 (noot 58).
- 66 Schyma 2001/4 (noot 42).
- 67 Eckardt 1963 (noot 38).

DRS. H. DAMEN studeerde architectuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Momenteel is zij als promovenda verbonden aan de leerstoel Architectuurgeschiedenis en -theorie van de Faculteit Bouw-

kunde aan de Technische Universiteit Eindhoven. Het promotieonderzoek heeft als onderwerp *Diplomatieke architectuur als betekenisdrager. Het ambassadegebouw als zinnebeeld van de Nederlandse natie (1960 tot heden)*.

SHOWING THE FLAG IN SOBER DUTCH STYLE POST-WAR EMBASSY BUILDINGS IN WASHINGTON AND BONN

HÉLÈNE DAMEN

In 1964 the Netherlands inaugurated two new embassy buildings: in Washington DC, designed by the Dutch architect Piet Tauber, and in Bonn, designed by the German architect Ernst van Dorp. During the opening of both buildings, the Dutch dignitaries, who included the respective ambassadors, stressed that the new embassies, while solving existing accommodation problems, were also a symbolic gesture. Embassies, which housed the Netherlands' foreign diplomatic missions, were political, representative buildings and as such carried symbolic connotations.

This article relates to part of a doctoral study focusing on the representational role of Dutch embassy buildings from the Second World War to the present day and their all-important symbolism. Archival research was conducted into the history of the origins and reception of two Dutch embassy buildings from the same post-war reconstruction period when the first embassy buildings specifically commissioned by the Dutch government were constructed. The embassies in Washington DC (1960-1964) and Bonn (1962-1964), realized in quick succession, were of comparable political importance and were distinguished by the use of brick, a material often associated with the Netherlands. In addition to the choice of materials, the sober design of both buildings was seen as stereotypical of the national character. Given the representative function of the embassies, which housed the two biggest and most important Dutch diplomatic missions, the relation between political, national identity and architecture seems to have played a role in the realization of both buildings.

In both Washington and Bonn the Dutch government purchased a plot in a residential area, at a suitable distance from the seat of government. Both designers explicitly took account of the surroundings and opted for an architecture that was modern yet understated. Piet Tauber (1927-2017), for whom this accorded with his own design principles, sought to balance functionality, context and architectural expression, resulting in 'simplicity and honesty'. Ernst van Dorp (1920-2003) emphasized the specific function of an embassy building. As the symbol of a nation in a foreign country, the design ought to conform to the national character and the context, without drawing undue attention to itself. As well as having an 'affinity' with the country being represented, the building should be 'durable' and age gracefully. According to the German architect brick and glass were more durable and revealed more 'character' as they aged. Both approaches resulted in a highly contextual building that was widely regarded as representative of the home country in the choice of material, sober architectural appearance, and taut, functional design. Although the VIPs at the openings in 1964 referred to the symbolism of the buildings, there is no indication in the archival material that the national significance of the buildings was actually specified in the design commission. Neither style nor material was stipulated. Rather, the embassies in Washington and Bonn demonstrate how a balance was sought with the context of the host country. To what extent this was a deliberate political strategy that was also applied to later Dutch embassy buildings and hence typically Dutch, is a subject for further research.

MARINKE STEENHUIS (RED.)

DE NIEUWE GRACHTENGORDEL DE REALISATIE VAN HET ALGEMEEN UITBREIDINGSPLAN VAN AMSTERDAM

Bussum (Uitgeverij THOTH) 2017, 416 pp., ill. in zwart-wit en kleur, ISBN 9789068687163, € 49,90

Over weinig stedenbouwkundige plannen zal zo veel zijn geschreven als over het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam (AUP). Deze publicitaire aandacht heeft alles te maken met de mythische reputatie van dit ontwerp als schoolvoorbeeld van moderne stedenbouw in het interbellum; gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek bood het in twee kloelke boekwerken een 'plan in hoofdzaken' voor de ruimtelijke ontwikkeling van de hoofdstad tot het jaar 2000. De plankaart en zes fraaie vogelvluchttekeningen verbeeldden de rijkelijk van groen voorziene structuur van de toekomstige stadsdelen en toonden een glimp van de nieuwe, open verkavelingsvorm die de afdeling Stadsontwikkeling voor ogen stond. Wat zeker aan deze status zal hebben bijgedragen is het feit dat de presentatie van het AUP in 1935 samenviel met de expositie van het vierde CIAM-congres over 'De functionele stad' in Amsterdam. Terwijl in het Stedelijk Museum de internationale avant-garde haar eisen ten aanzien van 'wonen, werken, verkeer, ontspanning in de hedendaagse stad' aan de buitenwereld kenbaar maakte, kon men in de Militiezaal bij het Koningsplein aan de hand van tekeningen en maquettes constateren dat deze ideeën in Amsterdam in de nabije toekomst in een samenhangende compositie verwezenlijkt zouden gaan worden.

Maar zoals altijd bleek de uitvoeringspraktijk weerbarstig. Door de oorlog kon pas begin jaren vijftig met de bouw van de Westelijke Tuinsteden worden begonnen en economische, maatschappelijke en politieke ontwikkelingen dwongen voortdurend tot bijstelling van de plannen. Ook na voltooiing kwamen de uitgangspunten van het plan onder druk te staan. Het ini-

tiatief van de Amsterdamse Raad voor de Stedebouw tot een tentoonstelling, een boek en een herdruk van de AUP-boeken in 1985 was dan ook niet louter bedoeld als eerbetoon aan wat bestuurders en ontwerpers in ruim een halve eeuw tot stand hadden gebracht, maar ontstond in het licht van discussies over een nieuw structuurplan dat met het idee van de compacte stad een bedreiging vormde voor de gerealiseerde lobbenstructuur. Het boek *Algemeen Uitbreidingsplan Amsterdam 50 jaar* vormde de opmaat tot een reeks publicaties waarin verschillende aspecten van het plan aan de orde kwamen. Belangrijke impulsen gingen daarbij uit van de Van Eesteren-Fluck & Van Lohuizen (EFL) Stichting, die sinds 1975 de nalatenschap van architect-stedenbouwkundige Cornelis van Eesteren en stedenbouwkundig onderzoeker Th.K. van Lohuizen beheert en activiteiten op het gebied van architectuur en planning stimuleert.

In zijn proefschrift *Het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam. Geschiedenis en ontwerp*, in 1993 verschenen in de vierdelige serie over het werk van Van Eesteren, beschreef Vincent van Rossem in extenso de achtergronden en totstandkoming van het plan. De uitvoering ervan en het uiteindelijke resultaat bleven buiten beschouwing. Van een geheel andere orde was een reeks publicaties die de EFL Stichting tien jaar later initieerde in het kader van het project De Tweede Impuls. De grootscheepse vernieuwing van de Westelijke Tuinsteden noopte toen tot bezinning op de vraag hoe de ruimtelijke transformatie van het AUP gestalte kon krijgen met inachtneming van de cultuurhistorische waarde en de bijzondere kwaliteiten ervan. Verschillende studies behandelden actuele thema's die

bij deze stedelijke vernieuwingsoperatie in het geding zijn. In hetzelfde genre bracht het Bureau Monumenten en Archeologie in 2013 de *Atlas AUP Gebieden Amsterdam* uit. Deze bevatte waarderingskaarten waarop de cultuurhistorische, stedenbouwkundige en architectonische betekenis van de betreffende wijken was geïndiceerd; een in de hoofdstad beproefd instrument om richting te geven aan nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen.

Zo zijn in de afgelopen decennia achtereenvolgens vooral de geschiedenis en de toekomst van het AUP onderwerp van studie geweest. Het tussenliggende gebied – de uitwerking en realisatie van het plan – bleef daarbij onderbelicht. In deze leemte is nu ruimschoots voorzien met *De nieuwe grachtengordel. De realisatie van het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam*. Dit monumentale boek verscheen in 2017 bij de tentoonstelling over het Algemeen Uitbreidingsplan in het Amsterdamse Stadsarchief getiteld 'Een betere stad. Amsterdam en het Algemeen Uitbreidingsplan 1935-2017'. Samenstellers en auteurs zijn Paul Meurs, Vincent van Rossem, Jeroen Schilt, Lara Voerman, Minke Walda en Marinke Steenhuis, die ook de redactie voor haar rekening nam. Zoals de ondertitel vermeldt, gaat het deze keer in zijn geheel over de verwezenlijking van het plan. Deze wordt beschreven op grond van uitputtend bronnenonderzoek, onder meer in omvangrijke en deels nog niet geïventariseerde gemeentelijke archieven van de Dienst der Publieke Werken, de afdeling Stadsontwikkeling en de Woningdienst. Het resultaat is een veelomvattend verhaal over de totstandkoming van de Amsterdamse tuinsteden, royaal geïllustreerd en bijzonder fraai vormgegeven.

Afgezien van voorwoorden van de burgemeester en de voorzitter van de EFL Stichting ontbreekt een inleiding waarin het waarom en hoe van deze publicatie wordt toegelicht. Het boek opent daardoor verrassend met een overzicht van vijftien 'sublieme' plekken. Een kwalificatie die bij de gemiddelde buurtbewoner niet snel zal opkomen, maar die wel inzicht geeft in de intenties van de samenstellers: deze pakkende ouverture moet de lezer de ogen openen voor de schoonheid die ook de naoorlogse stad in zich kan dragen en is bedoeld om hem warm te maken voor de gedetailleerde uiteenzetting van de vaak moeizame totstandkoming ervan in de volgende hoofdstukken. De beschreven plekken bevinden zich in alle delen van de nieuwe stad en zijn divers van aard: van de hovenverkaveling in Frankendaal tot een winkelplein in Osdorp, van een schutsluis in Slotermeer tot de Van Nijenrodeweg in Buitenveldert. Ze worden aanschouwelijk gemaakt met paginagrote ontwerptekeningen en foto's van de oorspronkelijke en de huidige situatie. Daarbij komen ook minder geslaagde voorbeelden aan de orde. Zo had men bij de Theophile de Bockstraat, op de overgang van de oude naar de nieuwe stad, met een weids

panorama over de waterpartij van de Westlandgracht een spectaculair stadsbeeld voor ogen gehad. In de praktijk was dit echter minder groots uitgepakt. De bedoelingen van de ontwerpers bleven onbegrepen, zo lezen we hier, en de plek is daardoor nu 'van een verborgen schoonheid'.

Een 'Ideeëngeschiedenis' beschrijft de achtergronden, principes, uitwerking en uitvoering van het Algemeen Uitbreidingsplan; van de oprichting van de afdeling Stadsontwikkeling in 1928 – en de ambitie van directeur Publieke Werken W.A. de Graaf om een eigentijdse stadsuitbreiding met de allure van de grachtengordel te realiseren – tot de voltooiing van de bouw eind jaren zestig. Daartussenin liggen vier decennia van ontwerpen, rekenen, experimenteren, herzien, verfijnen en – uiteraard - veel praten. Want deze geschiedenis laat zich ook lezen als een aaneenschakeling van confrontaties met bouwers, gemeentelijke diensten, 'Den Haag' en andere partijen waarin Stadsontwikkeling zich tot het uiterste moest inspannen om haar ambities overeind te houden. Een rode draad hierin is het alomvattende streven naar kwaliteit. Van groot belang in dit verband waren de frequent ondernomen excursies naar Duitsland en vooral Scandinavië, in die jaren hét voorbeeld op het gebied van volkshuisvesting en stedenbouw. Deze werkbezoeken zijn volgens Marinke Steenhuis zeer bepalend geweest voor de gestalte van de Amsterdamse tuinsteden, 'van verkaveling tot groenaanleg en van etagebouw tot garage-oplossingen en zandbak'.

Dit alles komt uitgebreid aan de orde in de hierop volgende beschrijving van de negen wijken van het AUP, die wordt voorafgegaan door een foto-essay met alledaagse kenmerkende stadsbeelden van Luuk Kramer. Minutieus wordt van elke wijk de wordingsgeschiedenis uiteengezet: van Bos en Lommer, dat vanaf 1938 als proeftuin voor een open verkavelingswijze werd aangelegd, tot het zuidelijk gelegen Buitenveldert als sluitstuk van het AUP. Een aparte behandeling krijgt het groensysteem, de 'collectieve recreatieruimte' die zo'n belangrijk ingrediënt was van de open stad die de ontwerpers voor ogen stond. Hoewel dit vanaf het begin een van de grondslagen van het plan was geweest, bleek de concretisering ervan problematisch, omdat pas begin jaren vijftig de stedenbouwkundigen zich hierin lieten bijstaan door landschaps- en tuinarchitecten.

Deze terechte aandacht voor het groensysteem zal er de reden van zijn dat dit belangrijke onderwerp ontbreekt in de twaalf 'exemplarische principes' die tot slot worden beschreven. Afgezien van sporen van het prestedelijke landschap, gaat het hier vooral om thema's die te maken hebben met de (woning)bouw – en die tijdens de gehele realisatie van het AUP een prominente rol speelden: het naoorlogse rijksbeleid voor volkshuisvesting, dat was gericht op centralisatie, nor-

malisatie en standaardisatie; het werken met supervisors; experimenten met strokenbouw; de typologie en verschijningsvorm van de portieketageflat; de plattegronden van portieketage- en laagbouwwoonings; het principe van open verkaveling; de karakteristieke hovenverkaveling met haakvormige bouwblokken; de spaarzame hoogbouw; de toepassing van standaardtypes, systeembouw en herhalingsbouw; de bewuste compositie van een monumentaal stadsbeeld in relatie tot het autoverkeer; en de ontwikkeling van centra met wijkgerichte voorzieningen in de verschillende deelgebieden.

Het boek heeft als speciale bijlagen overzichten van de geraadpleegde archieven en van diensten en hoofd-

personen achter het AUP. Het feit dat niet alle titels waarnaar in noten wordt verwezen zijn opgenomen in de literatuurlijst valt in het niet bij de grote verdiensten van *De nieuwe grachtengordel*. De reeds ingezette herstructurering van de Westelijke Tuinsteden zal er niet wezenlijk door worden beïnvloed, maar dit schitterende boek beschrijft een belangrijk en leerzaam hoofdstuk uit de geschiedenis van de moderne stedenbouw: hoe het ambtelijke apparaat in een gezamenlijke inspanning uitwerking gaf aan de in de jaren dertig geformuleerde ambitie 'om van Amsterdam weer een goede woonstad te maken'.

KEES SOMER

AD VAN DRUNEN EN JAN VAN OUDHEUSDEN (SAMENST.)

HUYS VAN BOXTEL EN ZIJN BUREN ACHT EEUWEN BOUWEN EN WONEN IN EEN BOSSCHE STADSWIJK

's-Hertogenbosch (Adr. Heinen) 2018, 534 pp., ills in zwart-wit en kleur, ISBN 9789086801626, € 39,95

Diepgaand onderzoek naar de bouw- en bewoningsgeschiedenis van bouwblokken in Nederlandse binnensteden is geen veelvoorkomend fenomeen. Een bekend maar al wat ouder archeologisch en bouwhistorisch onderzoek is dat naar de 'Kok-panden' in Kampen. Meer recent vond in Leiden een onderzoeksproject plaats in het kader van de Aalmarktschool. Waar deze projecten voortkwamen uit grootschalige herstructureringen van de binnenstadsbebouwing, is het onderzoek naar het Huys van Boxtel in 's-Hertogenbosch geïnitieerd door de bewoners zelf. Meerdere auteurs van *Huys van Boxtel en zijn burenen* met achtergronden in verschillende disciplines geven duiding aan de rijke geschiedenis van het pand en de omgeving. Het boek geeft zodoende een geïntegreerd historisch, bouwhistorisch en archeologisch overzicht van acht eeuwen menselijke activiteit en bebouwing aan de Postel-

straat, gelegen aan de rand van de Bossche binnenstad.

De zwaartepunten in de acht hoofdstukken van het boek liggen bij het historisch overzicht van de bewoners van het Huys van Boxtel, geschreven door Jan van Oudheusden, en de bouwgeschiedenis van het huis en de naastgelegen panden, door Ad van Drunen. Dit geheel is aangevuld met een archeologische duiding van het gebied door Ronald van Genabeek en Eddie Nijhof, alsmede een ontstaansgeschiedenis van de verschillende kloosters in de buurt, van de hand van Caspar Blaauw en Esther Vink. Achter alle bijdragen gaat echter een groter team schuil dat verantwoordelijk was voor de diversiteit aan onderzoek naar dit kleine stukje 's-Hertogenbosch.

Het boek opent opvallend met de gemeentelijke plannen in de jaren vijftig en zestig van de twintigste

eeuw. Passend binnen de modernistische stedenbouwkundige ontwikkelingen van die tijd had 's-Hertogenbosch vernieuwingsplannen voor de vervallen stukken van de binnenstad, inclusief grote uitvalswegen en parkeerterreinen. Deze plannen betekenden echter ook bijna het einde voor de Postelstraat en het Huys van Boxtel.

Naast de twintigste-eeuwse proloog verzorgt Van Oudheusden ook de bewonersgeschiedenis van het Huys van Boxtel. Niet alleen een grote hoeveelheid archiefmateriaal, maar ook mondelinge overlevering van recente bewoners lagen aan dit hoofdstuk ten grondslag. De bewonersverhalen zijn geïntegreerd in de bredere geschiedenis van 's-Hertogenbosch en de rest van Nederland van de late veertiende eeuw tot en met het heden. De bewoners van het huis worden in relatie tot machthebbers als de Habsburgers behandeld, zoals wanneer aan het einde van de vijftiende eeuw de Rooms-Duitse keizer Frederik III van Habsburg tijdelijk zijn toevlucht zocht in Boxtel bij Hendrik van Ranst, de heer van Boxtel en naamgever van het huis aan de Postelstraat. Hoewel dit ontegenzeggelijk een duiding geeft aan de historische bewoners van het Huys van Boxtel, zorgt deze aanpak er wel voor dat de bewonersgeschiedenis soms ver van de gekozen verhaallijn af komt te liggen.

De archeologische duiding van het onderzoeksgebied richt zich primair op de twaalfde tot veertiende eeuw. Aan de hand van opgravingen in de omgeving van de Postelstraat en archeologische informatie van de rest van de stad wordt een gedetailleerd beeld geschetst van de mogelijke situatie in de periode dat de buurt nog buiten de stadsmuren lag, waarvan geen (bouw)historische bronnen zijn overgeleverd. Zo blijkt dat al aan het einde van de twaalfde eeuw het gebied gereed werd gemaakt voor akkerbouw en woningbouw.

Het Huys van Boxtel was al in de veertiende eeuw gelieerd aan de kloosters op de Uilenburg, ten westen van de Postelstraat. Bewoner Wouter van Oekel was namelijk niet alleen eigenaar van het Huys van Boxtel in die tijd, bronnen wijzen er op dat hij tevens de stichter was van het klooster op de Uilenburg. Het hoofdstuk over de geschiedenis van de verschillende abdijen en kloosterterreinen in de directe nabijheid van het Huys van Boxtel gaat daarom dieper in op de ontstaansgeschiedenis van het klooster op de Uilenburg. Middels archiefwerk tonen Blaauw en Vink aan dat Van Oekel wel degelijk een huis en erf als schenking aan het nog op te richten franciscanenklooster deed, maar dat van stichting door Van Oekel echter geen sprake was.

Ad van Drunen en zijn team verzorgden het bouwhistorisch onderzoek voor dit project. Dit is grotendeels een voortzetting van zijn werk uit *'s-Hertogenbosch van straat tot stroom* (Zwolle 2006), waarin Van Drunen een

bouwhistorische duiding geeft voor het gebied dat binnen de eerste stadsmuur viel. Analyse van de bouwhistorie van de binnenstad per huizenblok paste hij ook toe bij dit onderzoek. Aan de hand van een grote variëteit aan bronnen is daarom niet alleen de bouwgeschiedenis van het Huys van Boxtel in kaart gebracht, maar ook die van alle andere huizen in hetzelfde huizenblok aan de Postelstraat.

Het Huys van Boxtel is eigenlijk meer dan een woonhuis, het is een complex dat in totaal acht verschillende bouwvolumes omvat. Van Drunen gaat in op de afzonderlijke delen van het pand, waarbij hij aandacht geeft aan het veranderende gebruik van het huis en hoe dat de bouwkundige situatie beïnvloedde. Zo heeft bijvoorbeeld de achtervleugel in de zestiende eeuw gediend als brouwerij, om vervolgens aan het einde van de zeventiende eeuw te worden verbouwd om een schuilkerk te huisvesten. De schuilkerk leidde tot aanpassingen die tot op de dag van vandaag zichtbaar zijn. De merkwaardige kleine raampjes en kijkgaten in het gebouwencomplex duiden daarbij volgens Van Drunen op de aanwezigheid van een inpandige beveiliging in de periode dat de schuilkerk in gebruik was.

De bouwhistorie van de overige panden in de Postelstraat is niet zo uitvoerig beschreven als die van het Huys van Boxtel. Vanwege de omvang van het onderzoek en het beperkte aantal pagina's is de bouwhistorie teruggebracht tot samenvattingen van enkele pagina's per huis. Daarbij wordt kort ingegaan op de verschillende bouwstadia van de panden. Opmerkelijk is dat bij de bouwhistorische samenvatting van de overige panden in de Postelstraat een bronvermelding ontbreekt. Wel is met behulp van een tijdlijn een overzicht gegeven van de bouw- en bewonersgeschiedenis. In de meeste gevallen zijn afbeeldingen en plattegronden van de panden bijgevoegd. Om de bouwgeschiedenis van het Huys van Boxtel en de naastgelegen panden te visualiseren, zijn door Bianca Eikhoudt van de afdeling Erfgoed in 's-Hertogenbosch digitale reconstructies gemaakt. Deze zijn niet alleen een lust voor het oog, de 3D-modellen van de panden in verschillende bouwstadia bieden de lezer een goede houvast bij de vaak uitgebreide bouwgeschiedenissen. Een probleem waar (bouw)historici veel tegen aanlopen bij het maken van dergelijke digitale reconstructies is de weergave van de onzekerheid hiervan; in deze publicatie is dat soms op inzichtelijke wijze opgelost door verschillende variaties van modellen te presenteren.

Het bouwhistorische deel sluit Van Drunen af met een synthese van de bouwhistorie van het gehele bouwblok. Hij schetst hiermee in grote lijnen een beeld van de bouwmaterialen en bouwconstructies alsmede het gebruik en interieur van de onderzochte huizen. Zijn betoog is een waardevolle toevoeging aan de historiografie over Nederlandse huizenbouw, maar had nog aan belang kunnen winnen wanneer

ervoor was gekozen de geschetste ontwikkelingen in het perspectief te plaatsen van de bouwgeschiedenis van 's-Hertogenbosch of van heel Nederland.

De auteurs stellen in de inleiding dat zij een interdisciplinaire microgeschiedenis van een deel van de Bossche Postelstraat hebben afgeleverd. Om deze stelling echter waar te kunnen maken, was een synthese van de archeologische, historische en bouwhistorische bevindingen nodig geweest. Voor nu bestaan deze vakdisciplines in het boek vooral naast elkaar. Desalniet-

temin zit het boordevol informatie over het Huys van Boxtel en de naastgelegen panden. Jarenlang intensief onderzoek naar de huizen, de bewoners en de buurt heeft geresulteerd in dit overzicht van acht eeuwen menselijke activiteit en bebouwing aan de rand van de Bossche binnenstad. Weinig bouwblokken in Nederland zijn zo uitvoerig op (bouw)historische wijze in kaart gebracht.

BART REUVEKAMP

SOPHIE ELPERS

WEDEROPBOUWBOERDERIJEN AGRARISCH ERFGOED IN DE STRIJD OVER TRADITIE EN MODERNISERING, 1940-1955

Rotterdam (naio10 uitgevers) 2018, 328 pp.,
illustraties zwart-wit, ISBN 9789462084612, € 39,95

Deze publicatie is de publiëksuitgave van het proefschrift dat Sophie Elpers op 24 januari 2014 in Amsterdam verdedigde. Elpers deed voor haar promotie onderzoek naar de strijd over traditie en modernisering bij boerderijen die tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog zijn gebouwd. Zij raadpleegde hiervoor de archieven van het Bureau Wederopbouwboerderijen, (overheids)instellingen, particulieren en van mensen die nauw betrokken zijn geweest bij de wederopbouw van boerderijen. Daarnaast gebruikte zij artikelen uit streekbladen en bladen op het gebied van architectuur en landbouw en interviewde zij mensen die de wederopbouw van hun boerderij zelf meemaakten.

Tijdens de oorlog werden diverse steden zwaar beschadigd en deels verwoest. Hierover is veel bekend, dit in tegenstelling tot de verwoesting van meer dan 9000 boerderijen. Aan het begin van de oorlog verdwe-

nen ruim vijfhonderd boerderijen, merendeels voor het vrijmaken van het schootsveld bij de Grebbelinie. Het overige deel van de verwoestingen werd veroorzaakt door inundaties en gevechtshandelingen in het laatste oorlogsjaar. Dat gebeurde vooral in Noord-Brabant, Limburg en Gelderland, en in iets mindere mate in Zeeland en Overijssel. Daarnaast telde Nederland nog eens 40.000 beschadigde boerderijen. Vier zwaar getroffen gebieden, namelijk Groesbeek, Mill, de Grebbelinie en Walcheren, worden in het boek uitgewerkt.

Elpers beschrijft de wederopbouw vanuit drie kaders, te weten het institutionele kader, het kader van de belangstelling voor traditie en het kader van de belangstelling voor modernisering en vernieuwing. Allereerst het institutionele kader. Al in 1940 werd de wederopbouw een overheidsaangelegenheid. De overheid coördineerde de heropbouw van dorpen, steden en boerderijen. Het snel herbouwen van boerderijen

was belangrijk voor de voedselvoorziening van Nederland. Hiervoor werd het Bureau Wederopbouw Boerderijen opgericht, later opgevolgd door de Afdeling Boerderijenbouw van het Ministerie van Wederopbouw. De medewerkers van het Bureau Wederopbouw Boerderijen kwamen van de Directie van de Wieringermeer, die sinds 1930 de taak had om boerderijen te bouwen in de drooggelegde en nog droog te leggen IJsselmeerpolders. Bij de oprichting van het Bureau Wederopbouw Boerderijen in 1940 waren al meer dan 330 boerderijen gebouwd in de 20.000 hectare grote Wieringermeer. Geïnspireerd door historische boerderijen bouwde men een type dat het meest leek op een kop-hals-rompboerderij, maar dan een moderne versie met vernieuwende methoden voor de bedrijfsvoering.

Elpers besteedt ruim aandacht aan de werkwijze, organisatiestructuur en taken van het Bureau Wederopbouw Boerderijen. Het bureau zag de wederopbouw als een kans om de boerderijen te moderniseren en liet door heel Nederland bestaande boerderijen opmeten om daarbij tot streekgebonden typen te komen. R.C. Hekker maakte aan de hand van 144 opmetingen een overzicht van de ontwikkeling van de boerderijvormen. In de eerste fase van de wederopbouw, aan het begin van de oorlog, slaagde men erin streekgebonden typen te combineren met modernisering. Schaarste aan materialen, bouwvakkers, tekenaars en architecten en te hoge bouwkosten zorgden ervoor dat de boerderijbouw gaandeweg werd gestandaardiseerd. Dit resulteerde uiteindelijk in de niet-streekgebonden gelede boerderij.

In het kader van de belangstelling voor traditie belicht Elpers voorstanders van traditionele en van gestandaardiseerde bouw. Hun argumenten en discussies worden uitgebreid behandeld. Deze discussies vonden vooral plaats na de bevrijding. Tijdens de oorlog speelden de Duitse bezetter, landbouworganisatie Nederlandse Landstand en diverse volkskundigen een rol, daarna waren dat Bond Heemschut en de hiermee sympathiserende architect Jan Jans en rijkslandbouwconsulent voor boerderijbouw bij het Ministerie van Landbouw G.J.A. Bouma. Zij hechtten grote betekenis aan een traditionele wederopbouw en beschouwden de boerderijen op het 'ongerepte platteland' in hun regionale diversiteit als typisch Nederlands. Bond Heemschut kon zich tijdens de eerste wederopbouwperiode vinden in de gemoderniseerde streekgebonden boerderij, maar naarmate in de loop van de oorlog de boerderijen meer werden gestandaardiseerd veranderde zijn visie. Heemschut, Jans en Bouma waren niet tegen modernisering, zij vonden alleen dat deze niet leidend mocht zijn en ten koste zou gaan van de esthetiek.

In deze context komt ook uitgebreid de discussie tussen de 'School Goudswaard' en de 'School Bouma' aan

bod. Goudswaard was medewerker van het Bureau Wederopbouw Boerderijen en groot voorstander van de gelede boerderij. Bouma was hier faliekant tegen. Hij stelde dat streekgebonden boerderijen goedkoper waren en dat de gelede boerderijbouw op den duur niet zou bevallen. In deze discussie kregen de boeren een belangrijke plek. Zij waren het die overtuigd moesten worden, omdat zij de wederopbouw mede bepaalden. Vanaf eind jaren vijftig begon de architectengroep Agrobouw zich met de discussie te bemoeien. Deze was betrokken bij de bouw van boerderijen bij de ruilverkaveling in West Maas en Waal. Verschillende architecten van Agrobouw waren al eerder als architect bij de wederopbouw van boerderijen actief geweest. Agrobouw wilde een gestandaardiseerd boerderijtype dat voldeed aan alle functionele en bedrijfseconomische eisen die het boerenbedrijf stelde. Vorm moest daarbij functie volgen.

In het kader van de belangstelling voor modernisering en vernieuwing hielden verschillende groepen zich al voor de oorlog bezig met modernisering van de landbouw: het landbouwonderwijs, architecten en belangenorganisaties van boeren en boerinnen. Zij drongen er steeds meer op aan om het traditionele bouwen te verlaten en bij nieuwbouw uit te gaan van innovatie. De Nederlandsche Heidemaatschappij (Heidemij) en het Instituut voor Landbouwwerktuigen en Gebouwen waren niet direct betrokken bij de wederopbouw. Heidemij bracht echter publicaties uit en beïnvloedde op deze manier de boerderijbouw. Het Instituut voor Landbouwwerktuigen en Gebouwen gaf voorlichting aan boeren over innovaties in de agrarische sector. Men trachtte het debat over modernisering en traditie te bevorderen met onder meer tentoonstellingen en publicaties. Vooral de weekbladen van standsorganisaties vormden hierbij een belangrijk medium. De gevoerde discussies gingen over het bedrijfsgedeelte van de boerderij. Hierin speelden de boerinnen geen rol. Zij zagen de wederopbouw als kans voor verbetering van de boerenwoning en drukten via de plattelandsbonden hun stempel op het woongedeelte van de boerderij. Verenigingen en landbouwonderwijs speelden hierin een belangrijke rol.

Elpers is ethnoloog. Vanuit deze expertise beschrijft zij in een brede context de verschillende actoren die een rol speelden bij de wederopbouw van boerderijen en de invloed die zij op elkaar hadden. Daarbij belicht zij vooral de immateriële aspecten en de symbolische kant van de wederopbouw. De verschillende standpunten en bijdragen komen uitgebreid aan bod – politiek, bestuurlijk, economisch, ideologisch en gebruikstechnisch. Hierdoor is deze wederopbouw niet slechts een opsomming van gebeurtenissen, maar krijgt de lezer ook de menselijke kant van de gemaakte keuzes mee; waar de een de boerderij beschouwde als een functioneel gebouw, zag de ander deze vooral als sym-

bolisch object. Elpers kijkt ook naar de manier waarop verschillende groepen mensen, onder wie gebruikers, de wederopbouw beïnvloedden. Mooi zijn in het laatste deel van het boek de conclusies uit de gehouden interviews over herinneringen van boeren en boerinnen aan het verlies van hun boerderij en de bouw van het nieuwe onderkomen. Ondanks dit volkskundige perspectief komen de bouwkundige kant van de boerderijen, de materialen waarmee ze werden gebouwd, de indeling en de typologie ruim aan bod. Daardoor is het boek ook geschikt voor lezers die geïnteresseerd zijn in de bouw van de wederopbouwboerderijen. Een aantal korte interessante intermezzo's geeft extra informatie over onder meer gevelstenen, de geschiedenis van het archief van Bureau Wederopbouw Boerderijen en historisch boerderij-onderzoek in de eerste helft van de twintigste eeuw. Het boek bevat verder een register en een chronologisch overzicht. Dit laatste

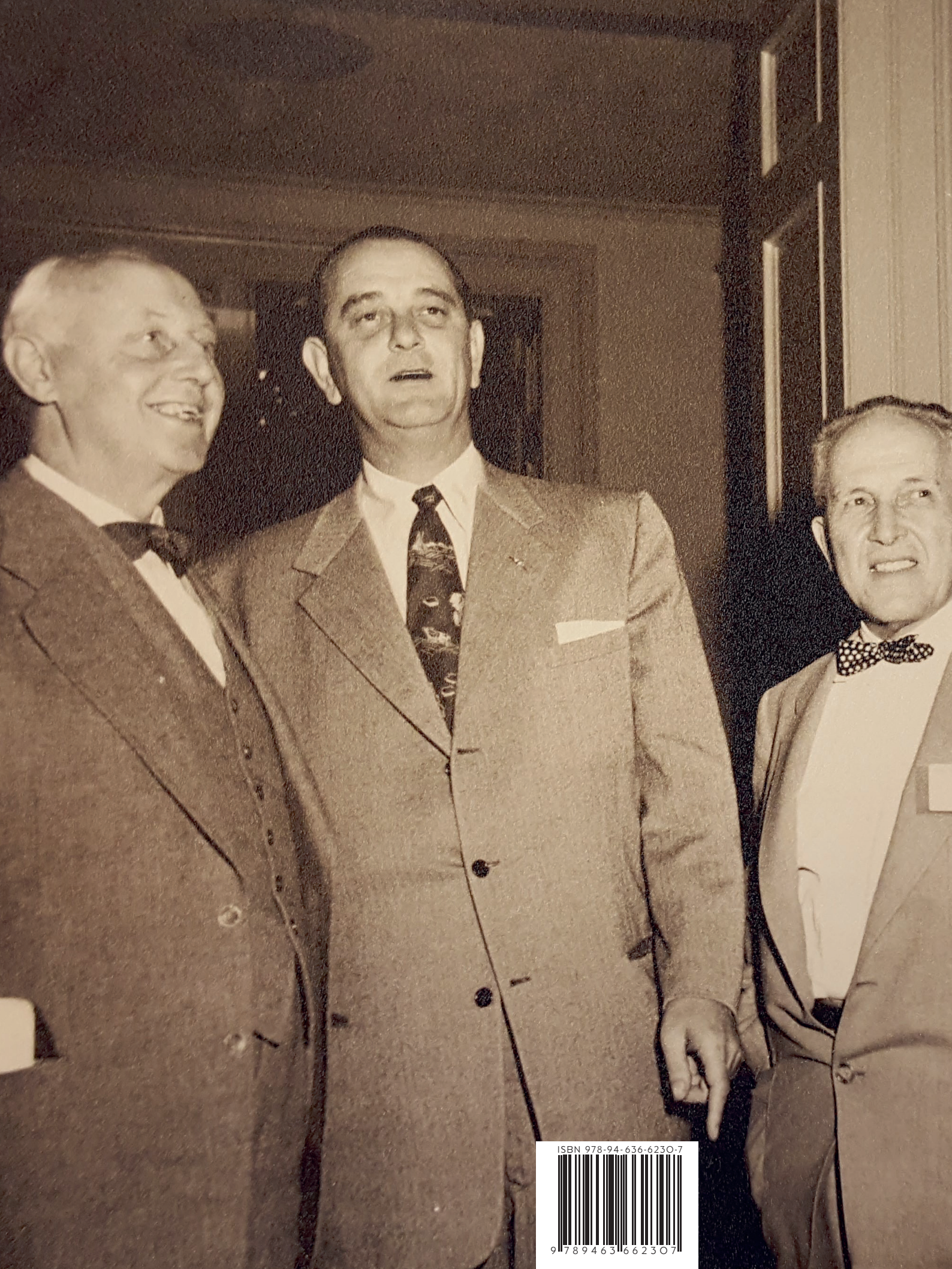
helpt de lezer de gebeurtenissen in tijd te plaatsen en laat zien dat in de eenentwintigste eeuw het historisch belang van de wederopbouw wordt erkend.

Deze publicatie vormt een welkome aanvulling op de bestaande literatuur over de wederopbouw. Niet alleen wat betreft de bouwproductie, maar juist met betrekking tot de discussies en processen tijdens en na de oorlog. Elpers heeft op knappe wijze zowel de gebeurtenissen en feitelijke informatie als de invloed van personen en organisaties hierop weten te beschrijven. *Wederopbouwboerderijen* is het resultaat van grondig wetenschappelijk onderzoek. Hierdoor is het niet een boek dat je even op een namiddag leest. Maar het is absoluut een aanrader voor diegenen die meer willen weten over de wederopbouwboerderijen en de context waarbinnen deze zijn gebouwd.

JUDITH TOEBAST

architectenbureau
Vroom

ISBN 978-94-636-6230-7

9 789463 662307